

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK CUMHURİYETİ TARİHİ ANABİLİM DALI

AZERBAYCAN BASINI (1918 – 1940)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Yrd.Doç.Dr. Yavuz HAYKIR

HAZIRLAYAN
Günel HÜSEYNOVA

ELAZIĞ-2016

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK CUMHURİYETİ TARİHİ ANABİLİM DALI

AZERBAYCAN BASINI (1918-1940)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Yavuz HAYKIR

HAZIRLAYAN
Günel HÜSEYNOVA

Jürimiz, tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri üyeleri:

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun/...../..... tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Zahir KIZMAZ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Yüksek Lisans Tezi****Azerbaycan Basını (1918 – 1940)****Günel HÜSEYNOVA****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı****Elazığ – 2016, Sayfa: XVII+102**

Azerbaycan'ın toplumsal yaşamında önemli yer tutan milli basının oluşması XIX. yüzyılın son çeyreğine rastlıyor. Bu dönemde tüm doğu halkları için yeni politik, kültürel ve toplumsal iletişim aracı olan gazete ve dergilerin Azerbaycan'da da yayınlanması ülkede yaşanan önemli siyasal ve toplumsal, ekonomik ve kültürel gelişmelerle, aynı zamanda aydınlanma hareketinin, tiyatronun ve laik eğitim kurumlarının oluşması ile ilişkilidir. 1918 – 1940 yılları Azerbaycan basın tarihinde çok önemli bir dönemi oluşturmaktadır. Bu araştırmanın amacı söz konusu dönemde Azerbaycan basının durumunu, gelişimini, ilgi alanlarını ve ilkelerini ortaya koymaktır.

Tez çalışması kronolojik olarak 1918-1940 yıllarını kapsamaktadır. Bu dönemi kendi içinde iki alt dönem ayırmak mümkündür: 1918 – 1920 yıllarını kapsayan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Azerbaycan'ın Sovyet Rusya tarafından işgal edildiği 27 Nisan 1920 tarihinden başlayan ve 1940 yılına kadar devam eden dönem. Bu iki dönem bir birinden sadece kronolojik açıdan değil, aynı zamanda araştırma konusunu oluşturan meseleye bakış açısı, amaç ve yöntem olarak da farklıdır. Tez çalışmasının başlıca amacı, bu iki dönemde Azerbaycan basınında yaşanan gelişmeler, cumhuriyet döneminin ideolojik yapısının özgür, demokratik ve milli ruhlu basın kuruluşlarının oluşmasına sağladığı katkıları, aynı zamanda Sovyet rejiminin ve onun ideolojik yapısının basın üzerinde uyguladığı totaliter baskı ve sansür yöntemlerini, bu baskı ve sansürün basına olan etkilerini ortaya çıkarmaktır.

Üç bölümden oluşan tezin birinci bölümünde 140 yıllık bir geçmişe sahip olan Azerbaycan basınının oluşum süreci, ilk yıllarda yayınlanan gazete ve dergilerin kısa sürede kapanmasının nedenlerini ortaya konulmuştur.

Tezin ikinci bölümünde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Azerbaycan basınının durumu, ülkede yaşanan ideolojik temelli mücadelenin basına yansımaları incelenmiştir. Azerbaycan halkının bağımsızlık sürecinde basının rolü ve bu dönemde parlamentoda kabul edilen “Basın Yasası”nın bu alandaki çalışmaların hukuki temele oturtulmasına katkıları incelenmiştir.

Tezin üçüncü bölümünde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Bolşevikler tarafından işgalinden sonra ülkede yaşanan siyasi, ekonomik ve sosyal gelişmeler, bu sürecin ulusal basına etkisi geniş bir biçimde araştırılmıştır. Basının ideolojik temelli baskı ve sansür sürecini ağır bir şekilde hissettiği 1920-1940 yıllarında milli ruhlu gazetelerin hızla kapatılması ve yerine rejimin organı olacak gazete ve dergilerin açılması ortaya konulmuştur. Bu bölümde mühacir Azerbaycan basını, onun ünlü temsilcileri, yayınladıkları gazete ve dergiler, çizgileri ve karşılaştıkları baskılar da dikkatle araştırılmıştır.

Tez çalışmasının sonuç kısmında ise araştırmacının elde ettiği bilimsel sonuçlar ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan basını, muhacir basını, Sovyet basını, Basın Yasası, basın tarihi

ABSTRACT**Master Thesis****Azerbaijani Press in (1918-1940)****Gunel HUSEYNOVA****The University of Firat****The Institute of Social Science****The Department of History of the Turkish Republic****Elazig – 2016, Page: XVII+102**

The formation of national press that occupies an important place in the life of Azeri people happened in the last quarter of XIX century. The publishment of newspapers and journals in Azerbaijan which were the means of new political, cultural and popular relations for all eastern nations is closely connected with the establishment of enlightenment movement, theatre, and educational institutions. 1918-1940 is considered to be an important period in the press history of Azerbaijan. The purpose of this research is to analyze the condition, development, interest circles of Azerbaijani press in the given period. The research work covers 1918-1940, it is possible to divide this period into 2 parts. Azerbaijan Democratic Republic in 1918-1920 and Azerbaijan invaded by Soviet Russia on April 27, 1920 up to 1940. These two periods differ from each other not only chronically but also from viewpoint, purpose and methodologically. The major purpose of the thesis is to investigate the condition of press in both periods, contribution of Republic period to the establishment of press institutions having democratic, free and national values, at the same time, totalitarian pressure of Soviet regime and its ideological structure on mass media, and its result.

The thesis consists of 3 parts and the first part deals with formation period of Azeri mass media having 140 years history, closure reasons of newspapers and journals published in the early years of ADR. The second part of the thesis deals with the condition of Azeri press, influence of ideological struggle happened in the country on the mass media during Azerbaijan Democratic Republic. The role of press in the period

of freedom of Azeri people , the adoption of “ Press law” in the parliament, creation of juridical base in this field are investigated.

The third part deals with political, economic and social changes happened in the country after the occupation of ADR by the Bolshevics, and influence of this period on the press during 1920-1940, the newspapers and journals having national spirit were closed and publishing of newspapers glorifying the regime were established instead. In this part immigration Azeri press, its famous representatives, their newspapers and journals were taken into account as well. In the final part of the research the results were enumerated.

Key Words: Azerbaijani press, immigration mass media, Soviet press, Press law, the history of mass media

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	VI
EKLER LİSTESİ.....	VIII
ÖNSÖZ	IX
KISALTMALAR	XI
KONU VE KAYNAKLAR.....	XII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. AZERBAYCAN BASINININ GELİŞİM SÜRECİ	6
1.1. XIX. Yüzyılda Azerbaycan Basını.....	6
1.2. XX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan`ın Sosyo-Politik ve Ekonomik Durumu....	9
1.3. 1900-1917 Yıllarında Azerbaycan Basını	16
1.4. Azerbaycan Basınına Etkileyen Unsurlar	24
1.5. Çarlık Rejimi`nin Dağılma Süreci ve Azerbaycan Basınına Tutumu.....	30
1.5.1. Çarlık rejimi`nin dağılma süreci ve Azerbaycan`ın bağımsızlığını kazanması	30
1.5.2. Çarlık Rejimi`nin dağılması sürecinde Azerbaycan basını	36

İKİNCİ BÖLÜM

2. AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ DÖNEMİNDE	43
AZERBAYCAN BASINI	43
2.1. AHC Döneminde Azerbaycan Basınına İdeolojik Yapısı ve Gündemi.....	43
2.2. 31 Mart 1918 Soykırımı Azerbaycan Basınında	49
2.3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Bolşevik Basını.....	54
2.4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu`nda Basın Yasası`nın Kabulü.....	55
2.5. Ulusal Basında Dil, Din ve Güncel Konular	57

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. AZERBAYCAN BASINI SOVYET REJİMİ YILLARINDA (1920-1940).....	58
3.1. XX. Yüzyılın 20`li Yıllarında Azerbaycan Basını	58
3.2. Sovyet Döneminde Azerbaycan Basınına Uygulanan Sansür ve Baskılar	63
3.3. Azerbaycan Mühacir Basını ve Onun Temsilcileri	66
3.4. 1920-1930`lu Yıllarda Azerbaycan Basınında Vergi Meseleleri	71
3.5. Azerbaycan Çocuk Basını	76
3.6. Azerbaycan`da Latin ve Kiril Alfabesine Geçiş	78
SONUÇ	85
KAYNAKÇA.....	88
EKLER	97
ÖZGEÇMİŞ	102

EKLER LİSTESİ

Ek 1: Orjinallik Raporu	97
Ek 2: Azərbaycan Gazetesi Kiril Alfabesi ile yayınlandığı yıllarda	98
Ek 3: Arap Alfabesi ile basılan Azərbaycan gazetesi	98
Ek 4: Kızıl Şafak gazetesi	98
Ek 5: Zengi gazetesi	99
Ek 6: Mühacir basınının en önemli örneği – İstiklal Gazetesi	99
Ek 7: Rus alfabesi esasında oluşturulmuş yeni Azərbaycan alfabesi.....	100
Ek 8: “Ekinci” gazetesinin kurucusu Hasan bey Zerdabi (ortada), İsmail bey Gaspıralı (solda) ve Alimerdan bey Topçubaşov..	101

ÖNSÖZ

XX. yüzyılın 80'li yıllarından başlayarak Azerbaycan basını özgür ve demokratik bir yayın misyonunun, düşünce özgürlüğüne saygının, yenilenen enformasyon araçlarıyla hızlı bilgilendirmenin, plyuralizm ve hoşgörü ilkelerinin taşıyıcısı olmuştur. Günümüzde sık sık “dördüncü erk” olarak isimlendirilen medya Azerbaycan'da çok sayıda olayın aydınlatılmasında ve siyasal yönetimin üç “klasik” erkinin çalışmalarının kamuoyunca denetiminin yapılabilmesinde önemli görevler üslenmiştir.

Azerbaycan basınının kurucusu Hasan bey Zerdabi'dir. Büyük zorluklara rağmen Zerdabi Bakü'de doğma dilde “Ekinci” gazetesinin yayınlanmasa muvaffak olmuştur. Bu gazetenin birinci sayısı 22 Temmuz 1875 tarihinde gün yüzü görmüştür. “Ekinci” gazetesinin basılması tüm Kafkasya'da büyük yankı uyandırmıştır. 1875-1877 yıllarında basılan gazetenin 56 sayısı yayınlanmıştır. “Ekinci” gazetesi Azerbaycan halkının milli duygularının uyanmasında, milli bilincin ve ulusal birliğin oluşmasında önemli rol oynamıştır. Gazetenin çağdaş çizgisi Rusya devletinin yönetim kademelerini rahatsız etmiş ve faaliyete başlamasından sadece iki yıl sonra yayını durdurulmuştur. Azerbaycan basınının ilk müjdecisi sayılan “Ekinci”den sonra bu alanda yeni adımlar atılmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında “Ziya” (1879), “Keşkül” (1880), “Kaspi” (80-90'lı yıllar) gazeteleri yayın hayatına başlamıştır.

XX. yüzyılın başlarında C. Memmedguluzade, M. Şahtatlı, S. Hüseyin, Ö. F. Nemanzade, Ü. Hacıbeyli ve diğer aydınlar özgür ve demokratik basının oluşması doğrultusunda mücadele vermişler. Bu gergin mücadele süreci arzu edilen sonuca ulaşmıştır. “Doğu-Rus” (1903), “Hayat” (1905), “Açık Söz” (1915), “Azerbaycan” (1918) gibi demokratik ve milli ruhlu gazeteler yayın hayatına başlamıştır.

Sovyetler Birliği döneminde tüm Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da basın komünist ideolojinin ağır baskısı ve sansürü altında çalışıyordu. Özgür ve demokratik basından bahsetmek mümkün deyildi. Yalnız Bolşevik rejiminin komünist düşüncelerinin yayılmasına odaklanan gazete ve dergiler faaliyet gösteriyordu. Basın yayın üzerinde ciddi sansür uygulanıyordu. Komünist Parti'nin organı olan “Pravda”nın ilk sayısının basıldığı gün - 5 Mayıs tarihi ülkede “Basın Günü” olarak kutlanmaya başlanmıştır.

Azerbaycan basını Sovyetler Birliği döneminde de her şeye rağmen varlığını korumu  ve gelişimini sürdürmüştür. Çağdaş değerlerin basında yer almasına izin verilmemesine rağmen, basın toplumsal yaşamda önemli yer tutmuştur. Azerbaycan basınının  ağda  ve milli düşünceli kalemleri sürgün edilmiş, bazıları ise ülkeyi terkederek muhacir hayatı yaşamak zorunda kalmışlar. Muhavir yazarlar yaşadıkları ülkelerde de Azerbaycan'ın sesi olmaya devam etmiş ve yurtdışında milli  izgili Azerbaycan basınını olu turmu lar.

Azerbaycan basın tarihinin ortaya çıkarılmasına katkı sağlamak amacı taşıyan bu çalışmanın teorik çerçevesinin oluşturulması, kaynakların elde edilmese ve yazım aşamasında verdiği destek ve gösterdiği yardımlardan dolayı tez danışmanım, Doç. Dr. Yavuz Haykır Hocam'a şükranlarımı sunarım.

ELAZIğ-2016

Günel HÜSEYNOVA

KISALTMALAR

- a.g.e.** : Adı geçen eser.
- a.g.m.** : Adı geçen makale.
- AHC** : Azerbaycan Halk Cumhuriyeti.
- AK(b)P** : Azerbaycan Komünist (bolşevik) Partisi.
- ev.** : Çeviren.
- Edt.** : Editör.
- RK(b)P** : Rusya Komünist (bolşevik) Partisi.
- s.** : Sahifa.
- SSC** : Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti.
- SSCB** : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği.
- TSFSC** : Transkafkasya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti.

KONU VE KAYNAKLAR

Araştırmanın Konusu

Kurulduğu 140 yıllık süre zarfında Azerbaycan basını uzun ve anlamlı bir gelişme süreci yaşamıştır. Halkın kadim edebi ve kültürel birikime sahip olması, Doğu ve Batı uygarlıklarının kesişme noktasında yer alması, ülkede basın yayının çağdaş demokratik çizgide gelişmesine katkı sağlamaktadır.

AHC döneminde halk kendi geleceğini belirlemiş, kısa sürede bağımsızlığını 23 devlete tanıtmış, insanların siyasal, ekonomik, sosyal açıdan özgür yaşaması ve düşünmesi için ortam oluşturmuş, milli ordusunu oluşturmuş, ülkenin toprak bütünlüğünün sağlanması, milli kültürünün gelişmesi yönünde ciddi işler görülmüştür.

Belirtmek gerekir ki, bu devletin kurulmasında, Azerbaycan halkının egemenliğini kazanmasında ve kendi geleceğini özgürce belirlemesi sürecinde milli bilince sahip aydınlar ve siyasetçiler büyük rol oynadı. Bu bağlamda Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi tarihinde Mehmet Emin Resulzade'nin, Fətəli han Hüseynli'nin, Alimardan bey Topçubaşı'nın, Nesif bey Yusufbeyli'nin ve diğerlerinin hizmetleri çok büyüktür.

Azerbaycan'ın milli istiklal mücadelesi tarihinde önemli rol oynayan M. E. Resulzade'nin hayat ve çalışmalarının araştırılması, ki, Sovyetler Birliği döneminde bu yönde hiçbir çalışma yapılmamıştır, günümüzde bu yönde incelemelerin yapılması, söz konusu dönemin çelişkili makamlarının ortaya konulmasına katkı sağlamıştır. Azerbaycan'da "Türkçülük" düşüncesinin teorik yönünün ortaya çıkmasında, milli devletin kurulmasında, Azerbaycan topraklarının sınırlarının belirlenmesinde M. E. Resulzade'nin bilimsel ve kuramsal çalışmalarının etkisi büyüktür. AHC döneminde Azerbaycan Milli Şurası'nın Başkanı ve Musavat Partisi'nin Başkanı olan Resulzade'nin politik yaşamının derinden araştırılmasına büyük ihtiyaç vardır.

XX. yüzyılın 70 senelik dönemi Azerbaycan basınının Sovyet makinesinin ağır baskısı altında varlığını sürdürdüğü dönemdir. Bu dönemin kendine özgü koşulları mevcuttu. Nitekim bu yıllarda gazete ve dergilerin okucu kitlesi arttı, yeni medya araçlarının devreye girmesi ile basının kalitesi ve nüfuz dairesi genişlendi. Gazeteciliğin radyo ve televizyon gazeteciliği gibi değişik dalları oluştu.

Bu dönemde basın Komünist Partisi'nin kontrolünde bulunsa da, milli ruhlu gazeteciler kendi yazılarında her zaman halkın çıkarlarını gözetmiş ve bu yolda çoğu

zaman baskılarla yüzleşmişler. Azerbaycan`da sosyalist rejim kurulduktan sonra basının gelişimi daha ziyade rejimin isteğine bağlı idi. Azerbaycan`da bu dönemde “Komünist” (1919), “Bakinskiy Raboçiy” (1906), “Vışka” (1928), “Azerbaycan Gençleri”, “Molodyoj Azerbaydjana” (1919), “Bakü”, “Baku” (1958), “Edebiyat ve Sanat” (1934) vs. gazetelerde komünist ideolojisi ile bağlı meselelerle birlikte, ülkenin ekonomik, bilimsel, kültürel gelişimi ile bağlı konular da yer alıyordu. Halkın yaşamı ile bağlı konularda, ideoloji prangaların mevcut olmasına rağmen, kendi sayfalarında fakrılı görüşlere de yer veren, kendi dönemi için gerçekten de milli ruhta yazılmış makaleler içeren gazete ve dergilerin milli düşünce ve milli bilincin gelişimine katkısı büyük olmuştur. Bu gazetelerin dil, edebiyat ve kültür meselelerine ayrılan kısımları günümüzde de kendi güncelliğini koruyor ve totaliter rejim ortamında bile Azerbaycan basınının temel özelliklerini yansıtıyor. Sovyet rejimi yıllarında Azerbaycan basını komünist ideolojinin güçlü etkisi ve baskısı altında faaliyet gösterse de, milli değerlerden kopmamış, kazandığı zengin birikimini devam ettirerek, ülkenin toplumsal ve siyasal yaşamında aktif yer almıştır.

Sovyet döneminde basın yayının yeni bir çeşidi – radio ve televizyon basını ortaya çıktı. Azerbaycan medyasının coğrafyası ve iletişim araçları çeşitlenerek, ülkenin toplumsal yaşamının tüm alanlarını etkisi altına aldı. Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra toplumun tüm kesimlerinde olduğu gibi basının gelişmesinde de dönüm başladı, fikir ve ifade özgürlüğünü oluşturmak için önemli adımlar atıldı. Daha AHC döneminde temeli atılmış, komünist rejim döneminde gelişimi kesintiye uğramış birçok konu bu dönemde yeniden canlandı, demokratik ve özgür basının gelişmesine katkı sağladı. Bugün hukuki ve demokratik devlet ve sivil toplumun gelişmesi yönünde adımlayan Azerbaycan`da 650`den fazla değişik kitle iletişim araçları - gazete, dergi, haber ajansları, radio ve televizyon kanalları, internet medyası faaliyet gösteriyor. Bu durum ülkede medyanın gelişmekte olduğunun açık göstergesidir. Milli bilincin gelişiminde, yurttaşlık bilincinin yaygınlaşmasında, evrensel değerlerin toplumla bütünleşmesinde basının rolü alternatifsizdir. Bu görevleri layikiyle yerine getiren Azerbaycan basını halkın bağımsızlık ve özgürlük uğrunda mücadelesine büyük katkı sağlamaktadır.

Kaynaklar

İnceleme konusunu oluşturan sorunun ayrı-ayrı yönleri ile bağlı çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı bilimsel eser olarak, bir kısmı ise süreli yayın kısmında değişik zamanlarda okucuların dikkatine sunulmuştur. Bu çalışmalar çoğunlukla tarihi, siyasi ve kültürel istikametlidir. Konu ile bağlı bilimsel yöntemlerle yapılan araştırmalar da vardır. Fakat, belirtmek gerekir ki, Azerbaycan milli istiklal mücadelesi tarihi, Bolşevik ve Sovyet dönemi basın yayını ve muhacir Azerbaycan basını sistemli şekilde, tüm yönleri ile hala incelenmesi gereken konuların başında gelmektedir.

Azerbaycan milli mücadele tarihi ile bağlı araştırmalar Bolşevik işgalinden sonraki dönemde (27 Nisan 1920) Türkiye ve Avrupa'ya göç etmek zorunda kalan Azerbaycan'ın milli ruhlu aydınları ve siyasetçileri tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu bakımdan M. E. Resulzade'nin, M. B. Mehmetzade'nin, M. A. Resuloğlu'nun, R. Vekilov'un, M. Kengerli'nin eserleri, makaleleri, anıları vs. büyük önem taşımaktadır.

1988 yılından itibaren Azerbaycan medyasında Azerbaycan'da milli-demokratik harekete, bu hareket dahilinde M. E. Resulzade'nin faaliyetine dair bilimsel-tarihi makaleler yayınlanmaya başladı. Bu konuda Prof. Dr. Ş. Hüseyinov'un, C. Hasanlı'nın, N. Nesibzade'nin, A. Balayev'in, M. Aliyev'in, N. Yakublu'nun, H. İbrahimli'nin, H. Mehmedov'un, V. Sultanlı'nın, A. Rüstemli'nin, F. İbişov'un yaptıkları çalışmalar ve yazdıkları eserler son derece değerli kaynaklardır.

Azerbaycan milli istiklal mücadelesi tarihinde M. E. Resulzade'nin faaliyetini araştırırken, asrın başlarında yayınlanan “Doğu-Rus” “Tekamül”, “İrani-Nov”, “İkbal”, “Açık Söz”, “Azerbaycan” gazetelerindeki yazılardan, ayrıca Prof. Dr. Ş. Hüseyinov'un editörlüğünde basılan M. E. Resulzade'nin seçilmiş eserlerinin I. cildinden yararlanılmıştır.¹

M. E. Resulzade'nin değişik yıllarda yayınlanan eserlerinin öğrenilmesi de onun faaliyetinin araştırılmasında çok büyük önem taşımaktadır. M. E. Resulzade'nin küçük hacimli, fakat son derece değerli “Azerbaycan'ın Teşekkülünde Müsavat”² eseri araştırma konusunun öğrenilmesinde لازımı kaynak olarak başvurulmuştur. Yazar bu eserde XX. yüzyıl Azerbaycan ortamında oluşan siyasal akımların dörinlemesine incelemesini gerçekleştirmiştir.

¹ Azerbaycan Komünist Partisi'nin Oçerkleri, Bakü, 1964.

² Musavat Partisi'nin Sorgu Kitabı, Bakü, 1994.

Tezin yazılmasında başvurulmuş kaynaklardan bir diğeri ise M. E. Resulzade'nin 1923 yılında İstanbul'da basılan "Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyeti-Teşekkülü ve Şimdiki Durumu"dir.³ Kitapta bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasındaki zorluklar, Bakü Sovyeti'nin milli meseleye ve Azerbaycan istiklaline bakışı faktörlerle açıklanıyor. Rusya'nın Azerbaycan'ı işgali kınanıyor, 27 Nisan işgali arefesinde Bakü'de gerçekleşen karmaşık toplumsal, siyasal ve askeri süreçler açıklanıyor. Konunun öğrenilmesinde İstanbul'daki Milli Azerbaycan Basımevi'nin yayınladığı "Asrımızın Seyavuşu" kitabından da yararlanılmıştır.⁴ Edebi eser üslubunda, sembolik tarzda kaleme alınan bu eserde Azerbaycan'ın geçmişi ve mevcut durumu tarafsız biçimde inceleniyor, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerine yer veriliyor, Rusya'nın Kafkasya'yı yeniden istilasının mahiyeti açıklanıyor.

M. E. Resulzade 1938 yılında Varşova'da yayınlattığı "Azerbaycan Bağımsızlık Uğrunda Mücadelede"⁵ kitabında Azerbaycan halkının verdiği özgürlük savaşı ile ilgili bilgiler yer alıyor, mevcut çelişkilere dokuluyor, ülkedeki politik gelişmelere aydınlık getiriliyor.

Konunun araştırılmasında M. E. Resulzade'nin hayatının sonlarında yazdığı "Çağdaş Azerbaycan Tarihi" eserinden de faydalanılmıştır.⁶ Eserde 1918-1920'li yılların önemli gelişmelerine yer veriliyor, Nisan işgalinin başlıca sebepleri ortaya konuluyor. Rusların bu işgal sürecinde Anadolu'dan Ankara Hükümeti'nin gösterişi ile Bakü'ye gelen Türk temsilcileri kandırması, Türkiye'ye yalan bilgiler vermesi ile ilgili bilgiler yer alıyor.

Azerbaycan milli bağımsızlık hareketi tarihinin öğrenilmesinde ve milli basın gelişmesinde önemli rol oynayan Mirza Bala Mehmetzade'nin de eserlerinde Azerbaycan istiklalinin önderi M. E. Resulzade'nin gördüğü işlere geniş yer verilmektedir. Bu bakımdan yazarın 1938 yılında Varşova'da yayınlanan "Milli Azerbaycan Hareketi"⁷ eseri önemli kaynaklardan biridir. Milli bağımsızlık hareketine yürekten bağlılığı ve faktörlerin derin, bilimsel açıdan araştırılmasına dayanan bu kitapta M. E. Resulzade'nin faaliyeti ile ilgili ilginç mekanlar bulunmaktadır. Eserde Trabzon Konferansı, Transkafkasya Seymi (Meclisi) ile ilgili bilgiler yer alıyor, M. E. Resulzade'nin önderlik ettiği Azerbaycan Milli Şurası'nın Azerbaycan'ın istiklal ve

³ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Parlamentosu (Belgeler Toplusu), 4 Ciltte, Bakü, 1998.

⁴ Azerbaycan tarihi. Münih, 1947.

⁵ Azerbaycan Kültür Derneği'nin Tüzüğü, Ankara, 1949.

⁶ Milli Azerbaycan Musavat Halk Fırkası'nın Yeni Program Esasnamesi, Varşova, 1936.

⁷ Azerbaydjanskoy Respubliki na 1920 Goda, Baku, 1920.

milli-demokratik devlet kuruculuğu tarihindeki alternatifsiz hizmetleri açıklanmaktadır. M. B. Mehmetzade bu eserinde M. E. Resulzade'nin ve onun başkanı olduğu Müsavat Partisi'nin faaliyetini toplumsal olaylarla bağlantılı biçimde ışıktırmayı başarmıştır.

M. E. Resulzade'nin "Dirilik"⁸, "Şəlalə" dergilerinde yayınlanan makaleleri toplumsal bilincin oluşmasında yararlı olmuştur. Tesadüfi değil ki, 1915 yılından yayınlanan "Açık Söz"ü M. E. Resulzade büyük cesaretle günlük gazete olarak yayınlamıştır.⁹ M. B. Mehmetzade bu olaya çok büyük değer vererek yazıyor: "...Açık Söz" ilk kez "Müslüman" ve "Tatar" kelimelerini "Türk" kelimesi ile ikame etmeye çalıştı, millete "Sen Türksün!", Rus hükümetine ise biz "Türküz" diye mesaj verdi. Bu yolla Resulzade "Ümmet ve Ümmetçilik" dönemini resmi olarak kapamış, "milliyetçi", "Türk milliyetçiliği" çağının başladığını beyan etmiştir.¹⁰

Konunun incelenmesinde başvuru kaynaklardan biri de 1920 yılında, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yıllarında yayınlanan "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin takvim malumatı" kitabıdır.¹¹ Ansiklopedik enformasyon içeren ve Cumhuriyetin tüm alanlardaki çalışmalarını kapsayan bu eserde M. E. Resulzade'nin de faaliyetine dair geniş bilgiler bulunuyor.

Tez çalışmasında dikkat edilen önemli konulardan biri de M. E. Resulzade'nin Azerbaycan Milli Merkezi'ni oluşturmasıdır. Milli Merkez'in ilgi alanları ile bağlı kapsamlı bilgiyi "Yeni Kafkasya"nın ilk sayılarından da öğrenmemiz mümkün olmuştur.¹² Milli Merkez'in uzun yıllar devam eden çalışmalarına dair çok sayıda belgeler Ankara'da bulunan Azerbaycan Kültür Derneği'nde korunuyor. Bu kaynaklardan da araştırmamızda geniş şekilde yararlanılmıştır. Azerbaycan Milli Merkezi bugün de çalışmalarını sürdürüyor ve kurumun başkanlığını Azerbaycanlı aydın Muhammet Kengerli yürütüyor.

M. E. Resulzade'nin mihaciretteki çalışmaları değişik ülkelerde devam ettiği için araştırmamızda bu tarihi mekan ardıcılığına dikkat yetirilmiştir. Şöyle ki, Resulzade'nin Türkiye'de, Polonya'da, Almanya'da, sonralar yeniden Türkiye'deki çalışmaları dikkatle araştırılmış, bu ülkelerin siyasi çevrelerinin kendisine karşı tutumları ve baskıları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Aslında istiklal mücadelesinin

⁸ Bolşeviki v Borbe na Pobedu Sosialistiçeskoe Revolyutsii v Azerbaydjane, Dokumentı i Materialı 1917-1918 g., Baku, 1957.

⁹ Borba na Pobedu Sovetskoe Vlasti v Azerbaydjankoy 1918-1920 g., Dokumentı i Materialı, 1967.

¹⁰ Dokumentı i Materialı po Vışe Politike Zagafgazii Arunii, Tiflis, 1919.

¹¹ Mejdunarodny Otnoşeniya na Dolnoy Vostoke, İ., 1973.

¹² İstoriya Mejdunarodny Otnoşenie i Vışe Politiki SSSR, Tom 1, İ., 1986.

düşünce ve ideyalarının taşıyıcısı sayılan “Yeni Kafkasya”, “Azeri Türk”, “Odlu Yurdu”, “İstiklal”, “Kurtuluş”, “Azerbaycan” vs. yayınlara geniş yer verilmesinin başlıca sebebi bununla bağlıdır.

Tez çalışmasında M. E. Resulzade'nin Almanya'daki çalışmalarına yer verilmiştir. Bunun başlıca nedeni konunun Azerbaycan basınında kesin olmayan, gerçeğe uymayan yazılarla ortaya konulmaya çalışılmasıdır. Bu durumun bir nedeni de belge ve dökümanların yetersizliği, aynı zamanda var olan bu belgelere ulaşılmasının zor olmasıdır. Fakat 1984 yılında Türkiye'de yayınlanan “Kırmızı Yıldızla Camali Haç Arasında” kitabı bu konuda var olan değerli kaynaklardan biridir. Özellikle, M. E. Resulzade'nin ve Azerbaycan lejyonlarının faaliyetinin öğrenilmesi açısından eserde çok sayıda değerli bilgi bulunmaktadır.

GİRİŞ

Araştırmanın Amacı

Azerbaycan'ın toplumsal yaşamında en önemli olaylardan biri sayılan milli basının oluşması XIX. yüzyılın son çeyreğine rastlıyor. Azerbaycan ve tüm Doğu halkları için yeni politik, kültürel ve toplumsal iletişim aracı olan gazete ve dergilerin yayınlanması ülkede yaşanan önemli siyasal ve toplumsal, ekonomik ve kültürel gelişmelerle, aynı zamanda aydınlanma hareketinin, tiyatronun ve laik eğitim kurumlarının oluşması ile ilişkilidir.

1832 yılında “Tiflis Ahbarı” gazetesi ve 1845 yılında “Zakafkazski Vestnik” gazetesine “Kafkas'ın bu tarafının haberi” adlı Azerbaycan Türkçesi ile yayınlanan ek, Azerbaycan basınının oluşması yönünde atılmış ilk adımlar sayılabilir. Resmi bülten özelliği taşıyan bu sayfalar sözün gerçek anlamında daha gazete olarak kabul edilemez.

Milli basının temeli 22 Temmuz 1875 yılında “Ekinci” gazetesinin ilk sayısının yayınlanması ile atıldı. Tüm Kafkasya'da büyük yankı uyandıran bu gazetenin sahibi de, genel yayın yönetmeni de, baş yazarı da Azerbaycan milli aydınlanma hareketinin kurucularından biri olan, doğabilimci Hasan bey Zerdabi'dir. Söz konusu gazetenin ortaya çıkmasında Mirza Fetalı Ahundzade, Seyid Azim Şirvani, Necef bey Vezirov, Asker Ağa Gorani ve diğer aydınların büyük katkısı olmuştu. Dönemin ünlü aydınları sayılan bu kişiler “Ekinci” gazetesi sayfalarında kendi aydın ve demokratik düşüncelerine yer vermiş, toplumsal, siyasal ve edebi düşüncenin gelişmesine büyük katkı yapmışlar.

Çağdaş düşüncenin habercisi ve odak noktası olan “Ekinci” bilim, eğitim ve kültürün, edebiyat ve sanatın gelişmesinde, laik eğitim kurumlarının oluşmasında rol oynayan yazılara geniş yer verirdi. Gazetinin her şeyden önce en büyük özelliği ve artısı yazıların halkın günlük kullandığı dile yakın, basit ve okunaklı olmasıydı. Halkın bilimsel ve kültürel açıdan gelişmesi uğrunda çalışan “Ekinci”, kadın özgürlüğü ve kadınların okuma yazma öğrenmesi gibi önemli konularda makaleler yayınlayan ilk Azerbaycan gazetesidir. Söz konusu gazete dini gericiliğe, hurafata ve cehalete karşı barışmaz tutum izlemiştir. Gazetede doğa bilimleri ve tarımın gelişimi ile ilgili bilimsel makaleler yayınlanmıştır. “Ekinci”, Azerbaycan'ın hududları dışında - Gürcistan, Dağıstan, Özbekistan ve diğer bölgelerde de okucu kitlesi kazanmıştır.

Ulusal demokratik basının “Ekinci” gazetesince beyan edilmiş başlıca ilkeleri – aydınlanma, çağdaşlaşma, mefkure saflığı, milli değerlerin yayılması, evrensel değerlerin milli örf ve adetlerle bütünleşmesi, edebi dilin konuşma diline yakalştırılması, olayların objektif şekilde ışıklandırılması – Azerbaycan`da milli demokratik basının gelişmesi için temel oluşturdu. 1877 yılında “Ekinci” gazetesinin faaliyeti sona erdikten sonra çeşitli girişimlerin yapılmasına rağmen bir süre hiçbir gazete yayınlanmadı. Ülkede devam eden toplumsal olaylar ve güncel sorunlar bir süre ancak yerel, Rusça basında ışıklandırıldı. Bakü`de Rusça yayınlanan ilk gazete birinci sayısı Mart 1871`de basılan “Bakinski Listok” olmuştur. 1876 yılında ise ikinci Rusça gazete “Bakinskiye İzvestiya” yayın hayatına başlamıştır. Rusça yayınlanan gazeteler içinde daha uzun ömürlü olan “Kaspi”nin 1897 yılından itibaren basılmasını ünlü pertol zengini Hacı Zeynalabdin Tağıyev üstlenmiş ve hemen hemen bu tarihten başlayarak gazetenin genel yayın yönetmeni Alimerdan bey Topçubaşı, daha sonra ise Ali bey Hüseyinzade olmuştur. Rusça yayınlanan gazeteler Azerbaycan sayfası oluşturmaya çalışsalar da yerel yönetim buna izin vermemiştir. 1879 yılında Hacı Said Efendi Ünsizade Tiflis`te “Ziyayi-Kafkasiyye” gazetesinin yayınına başlamıştır. Bu gazetenin toplam 104 sayısı basıldıktan sonra 1880`de basımı durdurulmuştur. 1883-1891 yıllarında Tiflis`te “Ekinci” gazetesinin tarzını devam ettiren “Keşkül” gazetesi ve dergisi yayınlanmıştır.

XX. yüzyılda ise Azerbaycan Türkçesi ile basılan ilk gazete Memmedağa Şahtahlı`nın 1903 yılında Tiflis`te yayınladığı toplumsal-politik, ekonomik, bilimsel, edebi “Doğu-Rus” gazetesi olmuştur. Gazetenin Azerbaycan`da toplumsal yapının çağdaşlaşmasında kendine özgü rolü olmuştur. Gazetede bilim alanları, dil, kadın özgürlüğü ile ilgili çağdaş düşünceler yer bulmuştur. “Doğu-Rus” gazetesi Celil Memmedguluzade, Mirza Alekber Sabir, Abbas Sehhet, Ömer Faik Nemanzade, Hüseyin Cavid, Mehmet Said Ordubadi, Aligulu Gamküsar, Ali Nazmi gibi büyük aydınları kendinde birleştirebilmişti. Gazetenin en büyük hizmetlerinden biri C. Memmedguluzade`yi bir gazeteci gibi yetiştirmesi olmuştu. Azerbaycan`ın ünlü yazarlarından biri olan C. Memmedguluzade basında demokratik ilkelerin oluşmasında önemli rol oynamış, bu misyonunu bizzat “Doğu-Rus” gazetesinde genel yayın yönetmeni olarak gerçekleştirmiştir.

Böylece “Doğu-Rus” gazetesi etrafında oluşan ekip Azerbaycan`da basının gelişiminin yeni aşamasının başlanması için temel oluşturdu. C. Memmedguluzade`nin

teşebbüsü ve girişimi ile 7 Nisan 1906 tarihinde Tiflis'te Azerbaycan'ın ilk mizah dergisi olan “Molla Nasrettin” haftalık olarak yayın hayatına başladı. “Molla Nasrettin” dergisi 1906-1918 yıllarında Tiflis'te, 1921 yılında Tebriz'de, 1922-1931 yıllarında ise Bakü'de yayınlanmıştır. Toplam 748 sayısı (340 sayısı Tiflis'te, 8 sayısı Tebriz'de, 400 sayısı ise Bakü'de) yayınlanmıştır.

Çağdaş düşüncenin savunucusu olan “Molla Nasrettin” dergisi sömürü düzenini, gericiği, yobazlığı mizah dili ile eleştiriyor, Azerbaycan Türkçesinin saflığı uğrunda devamlı mücadele ediyordu. Keskin ve cesaretli eleştirel tutumuna, toplumsal gerçekleri yazdığına göre sürekli baskı ve takibe maruz kalan derginin yayını defalarca sansüre maruz kalmış, yayını geçici olarak durduruluş ve bazı sayıları piyasadan toplatılmış, dergi yetkilileri hakkında davalar açılmış ve cezaya çarptırılmışlardı. Fakat tüm bu takip ve baskılara rağmen, “Molla Nasrettin”in ünü kısa sürede Güney Kafkasya'yı aşarak Rusya coğrafyasına, Türk coğrafyasına ve komşu bölgelere yayılmıştı. Derginin Orta Asya, Kırım, Erivan, Kazan, Ufa, Astrahan, Orenburg, Tebriz, Tahran, Erzurum, İstanbul, Kahire, Bombay, Kelkitte gibi çok sayıda bölge ve şehirde geniş okucu kitlesi oluşmuştu.

“Molla Nasrettin” döneminin önemli politik olaylarına ışık tutuyor, halkların milli duygularının uyanmasına katkı sağlıyordu. Derginin konu ve etki alanı son derece genişti. “Molla Nasrettin” Azerbaycan halkının ilerici kuvvetlerini, demokratik aydınlarını kendi çevresinde toplamıştı. Dergide Azerbaycan'ın ünlü şair, yazar ve gazetecileri ile birlikte, Oskar Shmerling, İosif Rotter, Ezim Ezimzade gibi ressamlar da yer alarak, Azerbaycan'da yeni ressamlık ekolünün temelini koydular. “Molla Nasrettin”in çağdaş edebiyat, aydınlanma, demokratikleşme uğrunda mücadelesi, etkili mizah yöntemi dergide çalışan şair ve yazarların çalışmalarına yön vermiş, bakış açılarının derinleşmesini sağlamış, böylece “Mollanasrettincilik Okulu” adlı büyük bir toplumsal-edebi hareket oluşturmuştu. Mollanasrettinciler geleneksel Azerbaycan, Doğu, Rus ve dünya edebiyatı ve gazeteciliğinin özelliklerinden, halk mizahından başarıyla yararlanarak, milli basın tarihinde mizah gazeteciliğinin temelini atmış, Azerbaycan gazeteciliğini tarz ve yöntem çeşitliliği ile zenginleştirerek, gelişmesinde önemli katkı sağlamışlar. Söz konusu dönemde Azerbaycan'da çocuklar ve büyükler için “Debistan”, “Rehber”, “Mektep” isimli dergiler yayınlanmıştır. Azerbaycan aydınlarının aktif katılımı ile basılan “Hayat”, “Füyuzat”, “Yeni Hayat”, “Şelale”, “Açık Söz”, “Dirilik” gibi gazete ve dergilerin de ülke basınının gelişiminde kendilerine özgü

yeri olmuştur. XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan`da basılan süreli yayınlar kuşkusuz, milli uyanış, milli düşüncenin gelişiminde rol oynayan araçlar arasında bulunmuştur. Azerbaycan`ın 28 Mayıs 1918`de bağımsız devlet olmasında milli basının önemli rolü olmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti`nin tüm liderlerinin düşünce yapılarının oluşmasında ve politik yaşamlarında basın yer almıştır. AHC döneminde milliyetçi çizgisi ile bilinen “Azerbaycan” gazetesinin, Azerbaycan operasının kurucusu Üzeyir Hacıbeyov tarafından yayınlanması sosyo-politik olayların milli değerlerin gelişimi ile ne kadar ilintili olduğunun en büyük örneğidir. Aslında AHC döneminde basının faaliyeti H. Zerdabi`nin çizgisinin, “Ekinci”nin amaç ve ilkelerinin gerçekleştirilmesinin yeni ve çok önemli aşamasıydı. Maalesef bu aşamanın ömrü çok kısa oldu.

Araştırmanın Önemi

Azerbaycan basınının oluşum sürecinin başlangıcı XIX. yüzyılın ikinci çeyreğine dayanıyor. Tiflis`de Azerbaycan Türkçesi ile yayınlanmaya başlayan gazete ve dergiler bu sürecin ilk örneklerini oluşturuyor. 1875 yılında Azerbaycan`ın başkenti Bakü`de ilk defa Azerbaycan Türkçesi ile “Ekinci” gazetesinin basılması ise günümüzde ulusal basının başlangıcı olarak kabul ediliyor. 1875 yılından Çarlık Rusyası`nın dağılmasına kadar geçen sürede Azerbaycan basını rejimin baskılarına rağmen, Güney Kafkasya`nın Tiflis, Erivan, Gence, Bakü vs. gibi çeşitli şehirlerinde farklı dillerde gelişimini devam ettirmiştir. 1918 yılında Azerbaycan`ın Rusya`dan ayrılarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile bağımsızlığını kazanmasından sonra ise ülkede oluşan demokratik ortam basına da ciddi etki göstermiştir. 1920 yılının 27 Nisan tarihinde Bolşevik Rusya`nın işgali ile sadece iki yıl devam eden bu süreçte basının sansürden uzak, demokratik bir ortamda çalışmasına devam etmesi, ülke yönetiminin bu yönde istekli olmasının sonucudur. 1920 yılından başlayarak ise giderek artan oranda basın Bolşevik yönetiminin baskı ve sansürünü giderek daha derinden hissettiği bir sürece girmiştir. Yayın dilinden ve çizgisinden bağımsız tüm basın kuruluşları bu baskı ve sansüre maruz kalmıştır. Bu tez çalışmasının amacı hem Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde, hem de Sovyet rejiminin kurulduğu 1920 yılından, Sovyetler Birliği`nin Birinci Dünya Savaşı`na katıldığı 1940 yılına kadar geçen süreçte Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti`nde basının genel durumunu, gelişim süreçlerini, ilgi alanlarını, gazete ve dergilerden örnekler vererek, ortaya koymaktır. Bu amacın gerçekleşmesi için aşağıda belirlenen hususlar dikkate alınmıştır:

- XX. yūzyılın bařlarında Azerbaycan`da ilk siyasal dūřunce akımlarının ortaya çıkmasını, ulusal basının geliřmesini ve halkın kūltūrel ōzerklięi uęrunda verilen mūcadeleyi arařtırmak;

- 1918 yılından sonraki dōnemde Azerbaycan`da, Gūney Kafkasya`da, Rusya`da ve dūnyada yařanan geliřmelere yaklařımını ortaya koymak bakımından Bakū`de mevcut olan basın yayın kuruluřlarının çalıřmalarını incelemek;

- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dōneminde basının durumunu ortaya koymak;

- 1918-1920 yıllarında Azerbaycan`da faaliyyet gōsteren hem hūkūmet yōnūmlū basının, hem de bolřevik yōnūmlū basının yayınlarını ve olaylara bakıřını incelemek;

- 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan`ın Sovyet Rusya tarafından iřgal edilmesinden sonraki dōnemde gazete ve dergilerin arařtırılması. Bu dōnemde ūlkede mevcut olan çeřitli ideoloji bakıř açısına sahip olan gazete ve dergilerin uęradıkları baskı ve sansūr sūrecini ōrneklerle ortaya koymak.

- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile Azerbaycan SSC dōnemlerinde Azerbaycan basınının mevcut durumu, çalışma ortamı, siyasal otoritenin baskıları gibi çeşitli açıdan mukayesesinin yapılması;

- 1930`lu yıllarda Azerbaycan basınına yōn veren ideolojik değerlerin incelenmesi;

- Muhacir Azerbaycan basınının araştırılması.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. AZERBAYCAN BASINININ GELİŞİM SÜRECİ

1.1. XIX. Yüzyılda Azerbaycan Basını

XIX. yüzyılın 30'lu yıllarında Güney Kafkasya'nın işgalini tamamlayan Çarlık Rusyası, burada işgal ettiği diğer coğrafyalarda olduğu gibi sömürü düzeni kurdu.¹³ Çok sayıda etnik unsurun yaşadığı bu bölgede, esaret altına alınan halkların ayaklanmasına, özgürlük mücadelesine başlamasına engel olmak için “böl ve yönet” politikasını uyguluyordu. Halkları esaret altında tutmak için rejim bu halkların gelişmesini, eğitim görmesini, kültürel açıdan çağdaş düzeye gelmesini her türlü baskı araçlarından din adamlarının desteğinden yararlanarak engel oluyordu. Aynı zamanda Güney Kafkasya'nın Azerbaycan Türklerinin yaşadığı tüm bölgelere Ermenileri, Rusları, Malakanları, Almanları göç ettirerek, aynı zamanda, Hristiyan dinini baskı ve misyonerlerin aracılığıyla yayarak bölgeyi Türk unsurundan temizlemeye, Hristiyanlaştırmaya ve Ruslaştırmaya çalışıyordu. Çarizmin bu siyasetine karşı gerçekleşen isyan ve ayaklanmalar ise şiddetli bir biçimde bastırılıyordu. Ülkedeki mevcut olan bu sosyo-politik durum kuşku yok ki, basının oluşması ve gelişmesi önünde de en büyük engeldi. Böyle bir ortamda temelleri daha yeni atılan Azerbaycan milli burjuvazisi, milletini seven aydın temsilcileri halkı cehaletten kurtarmak, eğitim düzeyini yükseltmek için kendi çaplarında mücadele veriyorlardı. Bu mücadelenin bir parçası olarak Azerbaycan basınının 1875 yılında Bakü'de temelleri atıldı ve gelişmeye başladı.¹⁴

Uzun yıllar Transkafkasya'nın siyasi ve kültür merkezinin Tiflis olması basın yanın ve edebiyata da büyük etki göstermiştir. Bakü'de ilk Rus gazetesi basılana kadar, Azerbaycan halkının ekonomik ve kültürel yaşantısına dair bilgileri bu Tiflis'te basılan Rus gazeteleri içeriyordu. XIX. Yüzyılın 20'li yıllarından itibaren, “Tiflisskiye Vedomosti”, “Zakavkazski Vestnik”, “Kavkaz”, “Novoye Obozreniye” vs. gazetelerde Azerbaycan halkının edebi hayatına dair yazılara sıkça yer veriliyordu. “Tiflisskiye Vedomosti” Kafkasya'da Rusça yayınlanan ilk gazeteydi. Bu gazetede Rus devrimcilerinin çalışması, gazetenin yayın yönetmeni yardımcısı V. D. Suhkorukov'un

¹³ Akif Aşırılı, Azerbaycan'ın Basın Tarihi (1875-1920), Elm ve Tehsil Yayınları, Bakü, 2009, s. 13

¹⁴ Hasan Bey Zerdabi 170, Bibliografik Gösterge, Gence Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, Gence, 2012, s. 4.

14 Aralık olayları ile bağının olması yönünde bilgiler bulunmaktadır. Rus-Azerbaycan kültürel ilişkileri ile bağlı araştırmalar yapan bilim adamları “Tiflisskiye Vedomosti” gazetesini hakta da bilgilere yer vermişler. “Tiflisskiye Vedomosti” gazetesinin bazı makaleleri yüksek tirajlı gazetelerde yeniden yayınlanıyordu. Bu gazete 1829’da Gürcüce, 1830’da Farsça, 1832’de Azerbaycan Türkçesi ile basılmıştır. Azerbaycan Türkçesi ile gazetenin ismi “Tiflis Ahbarı”ydı.¹⁵

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan’ın ekonomik ve toplumsal kalkınması milli basının oluşmasını kaçınılmaz kılıyordu. Bu zureti anlayan ünlü aydın Hasan bey Zerdabi hükümete müracaat ederek, zor da olsa bu konuda izin almayı başardı. Gazetenin basımı için İstanbul’dan özel Arapça matbaa kalıpları getirilmiş, hayli zorluklardan sonra 22 Haziran 1875 yılında Bakü’de valilik matbaasında gazetenin birinci sayısı gün yüzü görmüştür. Bakü’de yayınlanan ilk milli gazetenin ismi “Ekinci”ydi.¹⁶ Bu gazete ile Azerbaycan milli basının temeli atılmıştır. İki yıldan aşkın süre varlığını koruyan gazetenin toplam 56 sayısı yayınlanmıştır. Gazete ayda iki kez 300-400 tirajla basılıyordu.

1877-1878 yıllarında yaşanan Rus-Türk Savaşı zamanı arka cebhede “Türk-Tatar” dilinde gazetenin yayınlanmasından korkan Çar Rusyası’nın kararı ile 29 Eylül 1877 tarihinde “Ekinci” gazetesinin yayını durduruldu. Bir süre sonra ise iki yeni gazete – “Ziya” ve “Keşkül” gazeteleri yayın hayatına başladılar.¹⁷

“Keşkül”, “Ekinci” ile “Ziya” arasında orta bir çizgi izlese de, “Ekinci” gazetesinin yayın çizgisine daha çok yaklaştığı izlenimi uyandırıyor. “Ziya”lıların bilincinde “Azerbaycan milleti” anlayışının oluşması “Keşkül”ün yayına başladığı yıla tesadüf ediyor. Daha önce ise bu gazetenin çalışanları “din” ve “millet” kavramları arasında hiç bir farklılığın olmadığını düşünüyorlardır. “Keşkül” gazetesi kendi sahifalarında bu meseleleri aydınlatmaya çalışmış ve milli bilincin oluşmasına, toplumsal uyanışa katkı sağlamıştır. “Keşkül” Azerbaycan halkının toplum olarak gelişmesi ve Batılı halkların düzeyine erişmesi için sahifalarında bu konu ile ilgili çok sayıda makale ve yazılara yer vermiştir. Bu yazılar konusu itibariyle, düşünce tarzı, dil ve üslup açısından bir birinden farklıydı.

1870-1889 yıllarında Kafkasya’da 56 gazete ve dergi yayınlanmıştır. Bunların 20’si Rusça, 15’i Gürcüce, 15’i Ermenice, 3’ü Azerbaycan Türkçesi ile yayınlanmıştır.

¹⁵ “Azerbaycan Süreli Yayınları” (1832-1920), Bibliografi (Kaynak Taraması), Bakü, 1987, s.56.

¹⁶ a.g.e., s.56.

¹⁷ a.g.e., s.56.

Ayrı ayrı ilmi yayma cemiyetlerinin, kurum ve örgütlerin resmi yayınlarını da dikkate alırsak, bu rakam 69'a ulaşıyor. Söz konusu gazete ve dergilerin çoğunun yayın süresi oldukça kısa olmuştur. Toplam 23 gazete ve dergi beş yıldan fazla yayın hayatına devam edebilmiştir. Bunlardan Rus gazeteleri aşağıdakilerdir: “Kavkaz”, “Tifliski Vestnik”, “Tifliskiye Obyavleniya”, (“Tifliski Listok”), “Kaspi”, “Yuridiçeskoe Obozrenie”, “Bakinskiye İzvestiya”, (“Bakinski Torqovo-Promışlennı Listok”) ve “Severnı Kavkaz”¹⁸.

Bakü'de Rusça yayınlanan gazeteler siyasi açıdan ve yayın çizgisi itibariyle Kafkasya'nın diğer şehirlerinde basılan Rusça gazeteler ile benzer özellikler taşıyordu. “Bakinski Listok” Azerbaycan'da yayınlanan ilk Rusça gazete sayılıyor. Bu gazetenin genel yayın yönetmeni Bakü “Real” Koleji'nin öğretmeni Kristian Sink'ti. Gazetenin birinci sayısı 1871 yılının 19 Mart günü yayınlanmış, Haziran ayında yayını durdurulmuştur. Ocak 1872'de gazete yeniden yayın hayatına başlamıştır.¹⁹ Aynı yılın 3 Haziran tarihine kadar devam etmiştir.

1876 yılında Bakü'de ikinci Rusça gazete - “Bakinskiye İzvestiya” basılmıştır. Bu gazete Bakü vilayeti yönetiminin resmi organıydı ve Vali General D. S. Staroselski'nin girişimi ile yayınlanıyordu. Staroselski, 1875'te “Ekinci” gazetesinin basımına da yardım etmişti. Onun “Bakinskiye İzvestiya” gazetesini yayınlamakta amacı Bakü vilayeti ile bağlı haber ve kararları halka iletmektir. Bakü valisi, daha gazete basılmadan önce valilik nezdinde matbaa açmıştı. 1888 yılından sonra ise bu gazete “Bakinski Torgovo - Promışlennı Listok” adı ile yayın hayatına devam etmiştir.²⁰

Ocak 1894'ten itibaren “Bakinskiye Gubernskiye Vedomosti” adlı resmi devlet gazetesi de faaliyete başladı. Gazetenin telgraf ve ilanları olan eki de yayınlanıyordu. Bu telgraf ve ilanların bir kısmı Azerbaycan Türkçesi ile yayınlanıyordu. Gazete 1916 yılına kadar yayınlandı.

Adları zikredilen bu gazetelerin tümünde resmi haberler, kararlar, ilanlar ve telgraflar yer alıyordu. Bakü'de Rusça yayınlanan burjuva gazeteleri içinde “Kaspi” daha uzun yıllar yayınlanmış, değişik dönemlerde toplumsal yaşamın ışıklandırılmasında rol oynamıştır. “Kaspi” gazetesinin 1881-1919 yıllarında 10.065 sayısı yayınlanmıştır.

¹⁸ 525. *Gazete*, 24 Ocak 2012.

¹⁹ “Azerbaycan Süreli Yayınları” (1832-1920), s.56.

²⁰ 525. *Gazete*, 24 Ocak 2012.

“Keşkül” gazetesi kapandıktan sonra Tiflis’te Azerbaycan Türkçesi ile yayınlanacak gazete açmak amacıyla birkaç defa girişim oldu. Örneğin, Memmedağa Şahtatlı 1896 yılında “Tiflis” gazetesini yayınlamaya başladı.²¹

XIX. yüzyılın sonları, XX. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya’da Azerbaycan Türkçesi ile basılan gazete ve dergilerin sayının artması Erivan’da da basına olan ilginin artmasına neden oldu. Bu dönemde artık Erivan’da yazar ve aydın kesim oluşmaya başlamıştı. Erivanlı aydınlar, özellikle de Erivan’daki okullarda çalışan Türk öğretmenler ve bu okulların mezunları “Ekinci” (1875-1877), “Keşkül” (1883-1891), “Kaspi” (1881-1919), “Doğu-Rus” (1903-1905), “Hayat” (1905-1906), “İrşad” (1905-1907), “Füyuzat” (1906-1907), “Molla Nasrettin” (1906-1931) gibi gazete ve dergilere hem okur, hem de yazar olarak ilgi gösteriyorlardı.²²

Erivan’da Türkçe ilk gazete Çarlık Rusyası yıllarında yayınlanmıştır. Fakat 1918-1920 yıllarında Erivan vilayetinin topraklarını kapsayan ilk Ermeni devletinin – Ermenistan’ın (Ararat) kurulmasından sonra burada Azerbaycan Türkçesi ile hiçbir gazete veya dergi yayınlanmamıştır. Ermenistan’da Sovyet yönetimi kurulduktan sonra, yani 1921 yılından başlayarak Erivan’da aralıklarla Türkçe gazeteler basılmıştır.²³ Bu sebeple Erivan’da Türkçe yayınlanan gazete ve dergilerin tarihi incelemesini iki aşamaya ayırmak doğru olacaktır: Çarlık dönemi ve Sovyet dönemi.

Çarlık Rusyası döneminde Erivan aydınlarından Mirza Kazım Gazi Askerzade, Hacı Seyid Rıza Emirzade ve Muhammed Ali Veliyev “Ekinci” gazetesi ile işbirliği içinde olmuşlar. Ferudun bey Göçerli, Haşım bey Vezirov Erivan’da yaşadıkları dönemde “Keşkül” gazetesinin sayfalarında makaleler yayınlamışlar.

1.2. XX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan’ın Sosyo-Politik ve Ekonomik Durumu

XX yüzyıla girilirken, Azerbaycan Çarlık Rusyası’nın sanayisi için ucuz hammadde kaynağına ve büyük potansiyeli olan satış pazarına çevrilmişti. Azerbaycan’ın ekonomik yapısı da sömürü karakteri taşıdığı için yalnız Rusya sanayisinin ihtiyacı olan hammadde ve yakıt talebini karşılayacak alanlar gelişim gösteriyordu. Tarım sektöründe de sanayi sektörüne hakim olan zihniyet ve kaideler, Çarlık Rusyası’nın ihtiyacını karşılamaya yönelik talepler halledici rol oynamakta idi ki, bunlar da Azerbaycan’ın

²¹ “Azerbaycan Süreli Yayınları” (1832-1920), s.56.

²² a.g.e., s.70-71.

²³ a.g.e., s.76.

çeşitli bölgelerinde ekonominin yönünü ve temposunu belirliyordu. Hızla gelişen Rusya sanayisinin petrole büyük ihtiyacı vardı ve Abşeron yarmadası petrol rezervleri ile zengin olduğundan, Bakü büyük sanayi merkezine ve imparatorluğun petrol deposuna dönüşüyordu. Bununla bağlı olarak, Bakü'de hem petrol sanayii, hem de hızla çoğalan şehir nüfusunun ihtiyaçlarını karşılama amacı taşıyan diğer sanayi alanları, örneğin gıda sanayii, inşaat ve inşaat hammadresi sanayii, hizmet sektörü hızla geliyordu.²⁴

Azerbaycan'ın sanayi üretimi üç büyük sermaye müessesesi çeşidi ile gerçekleştiriliyordu:

- a) ayrı ayrı şahısların özel müesseseleri;
- b) ticari evler;
- c) şirket ve bileşik şirketler.

Şirketler ve bileşik şirketlerin başlıca özelliği sermayenin merkezleşmesi ve büyük sanayicilerin elinde birleşmesi idi. 1901 yılında Bakü'de üretilen petrolün %70.5'i bu şirketler tarafından çıkarılmıştır.²⁵ Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde de sanayi, tarım ve ulaştırma sektöründe aynı süreç yaşanıyordu. Bu bölgelerdeki ipekçilik, madencilik, balıkçılık, pamuk temizleme, çimento üretimi gibi sektörlerde onlarca orta ve büyük ölçekli şirketler faaliyet gösteriyordu. Ancak bölgelerde, Bakü'den farklı olarak, şirketler değil, ticari evler daha çoğunluk durumdaydı.²⁶

Köy ağalarının özel mülkiyeti sayılan köylerde yaşayan köylüler, köy ağalarının topraklarından yararlandıklarına göre, ülke yasalarına uyarınca, ürün ve para cinsinden belirli vergi ödemek zorundaydılar. Bu durum 1912 yılına kadar devam etmiştir. 1912 yılında çıkarılan yeni yasa ile feodal toprak mülkiyeti iptal edilmiş, köylüler kendi topraklarının sahipleri olmuşlar. Buna rağmen, köylerde yarıfeodal yapı 1920'li yıllarda da devam etmiştir.

Böylece, XX yüzyılın başlarında sanayi ve tarım sektörünün gelişimi, geçici işçiliğin yaygınlaşması, tarım sektöründe mevcut ağalık sisteminin dağılması ve yerine tarım çiftliklerinin kurulması, sanayi ve banka sermayesinin tarım sektörüne girmesi, nihayet, ticaret ve sanayi sermayesinin güçlenmesi sonucunda Azerbaycan taşrasında,

²⁴ Azerbaycan Tarihi, Cilt V (1900-1920), Edt: Mahmut İsmayılov, Elm Yayınları, Bakü, 2008, s. 14

²⁵ B. Y. Axundov, Monopolitiçeskiy Kapital v Dorevoluyionnoy Bakinskoy Neftyanoy Promışlennosti, Moskova, 1959, s. 77-78

²⁶ Azerbaycan Tarihi, Cilt V (1900-1920), s. 16

hala yarı-feodal toprak yapısının mevcut olmasına rağmen, üretim yöntemi kapitalist üretim yöntemine dönüşmüştü.²⁷

XX yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın şehir nüfusu çok hızla çoğalıyordu. Bakü'nün nüfusu, maden-fabrika kesimleri dikkate alınmazsa, 1897 yılından 1915 yılına kadar geçen sürede 112 bin kişiden 262 bin kişiye, Gence'nin nüfusu ise 33 binden 60 bine ulaşmıştır.²⁸ 1900-1915 yıllarında Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde de aynı süreç devam etmiş, Şeki'nin nüfusu 28 binden 52 bine, Şuşa'nın nüfusu 25 binden 44 bine, Guba şehrinin nüfusu 17 binden 27 bine, Şamahı'nın nüfusu ise 23 binden 27 bine ulaşmıştır. 1915 yılında Nahçıvan'ın nüfusu 9 bine yakın, Ordubad'ın ise 6,5 bin kadar idi.²⁹ Bir sözle, bu dönemde Azerbaycan'ın şehir nüfusu 2 kat artmış, 1913 yılında 1902 yılındaki 305 bin kişiden 556 bine yükselmişti. 1902 yılında Bakü vilayetinin nüfusunun %22,5'i³⁰, 1913'de ise %27'i Bakü ve vilayetin diğer şehirlerinde yaşıyordu. Yelizavetpol vilayetinde şehir nüfusunun oranı 1902 yılında %9,5, 1910'da ise %11,4 olmuştu.³¹ Şehir nüfusunun başlıca kesimini Azerbaycan Türkleri oluşturuyordu. 1909-1917 yıllarında Azerbaycan şehirlerinin nüfusu 573 bine ulaşmıştı.³² Bundan başka, şehir tipli yapılanmalarda 20 min kadar insan yaşıyordu. 1913 yılında Bakü vilayetinde şehir nüfusunun oranı genel nüfusun %23,8'ine ulaşmıştır.³³ Bu göstergeye göre, Bakü vilayeti bir tek Petersburg vilayetinden geri kalıyordu. Azerbaycan'ın başka şehirlerinden farklı olarak, Bakü'nün yeni nüfusu başlıca olarak göçmenlerin hesabına oluşuyordu. Şehir nüfusunun yıllık artışı 1897-1903 yıllarında her sene ortalama olarak, 6514 kişi, 1903-1913 yıllarında ise her yıl 7213 kişi olmuştur.³⁴

XIX yüzyılın sonlarına doğru kültürel bir rönesans içine giren Azerbaycan Türkleri, ilk operayı kurmuş, müslüman kadınlar için ilk okulu açmış, Batılı tarzda bir çok edebi eser ortaya koymuş, düşünce yapısında önemli değişimlere gitmiştir. Hatta yerel bazda yönetime iştirak etme yetkisine de sahip olmuştur. Bunun temelinde Bakü

²⁷ a.g.e., s. 18

²⁸ M. İsmayilov, Kapitalizm v Selskom Khozyaystve Azerbaydjana na İskode XIX – Naçale XX vv., Baku, 1964, s. 32.

²⁹ Çislennost, Sostav, Estestvennoe i Mekaniçeskoe Dvijenie na Seleniya Azerbaydjan SSR, Baku, 1967, s. 30

³⁰ A.G. Raşın, Naselenie Rossii za 100 ler (1811-1913 gg.), Moskva, 1956, s. 102

³¹ G. Y. Abdulsalimzade, Osuşestvlenie Leninskogo Plana Elektrifikasii Azerbaydjana, Baku, 1968, s. 30

³² Ves Azerbaydjan, Adresnaya i Spravoçnaya Kniga na 1924 g., Baku, 1924, s. 5

³³ S. M. Dubrovskiy, Selskoe Kozyaystbo i Krestyanstvo Rosii v Period İmperializma, Moskova, 1975, s. 37

³⁴ Azerbaycan Tarihi, Cilt V (1900-1920), s. 77

merkezli petrol kaynaklarının müslüman işadamları tarafından başarılı şekilde değerlendirilmesi yatmaktadır.³⁵ Özellikle petrol zengini Zeynel Abidin Tagıyev'in öncülüğünce Azerbaycan'da hızlı bir şekilde sanayileşmeye başladı. Petrol endüstrisinin yanı sıra, birçok fabrika kurularak, halkın sosyal yapısında büyük bir değişim gerçekleştirildi. Sanayileşmenin doğal sonucu olarak, aydınlanma seferberliği başlatan Azerbaycan Türkleri, Batı'nın aydınlanma felsefesini hızlı bir şekilde Bakü'ye taşımayı başarmıştı.³⁶

Bu dönemde sanayinin hızla gelişimine ve şehirlerin büyümesine rağmen, Azerbaycan yine de bir tarım ülkesi özellikleri taşıyordu. 1897-1913 yıllarında Azerbaycan köylerinin nüfusu artarak, 1.502.000'den 1.783.000'e ulaşmıştı.³⁷ Ancak, bu dönemde Azerbaycan nüfusu içinde köylülerin göreceli ağırlığı %83,1'den %76,2'e inmişti.

XX yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın petrol üretimi hızına ve üretim kapasitesine göre, dünyada birinci yerdeydi. Azerbaycan, 1901 yılında bütün dünyada üretilen petrolün yarısından fazlasını (672 mln pud³⁸) ve Rusya'da üretilen petrolün %95'ini ürettiyordu.³⁹

Pensilvaniya'da kazılan 14.000 kuyudan 3-4 bininden, Bakü'de ise kazılan her 100 kuyunun 40'ından petrol çıkıyordu. Kuzey Amerika'da petrol en az 1.500 fut derinlikten çıkarılıyordu. Abşeron yarmadasında ise faaliyette olan kuyuların derinliği 360 fut idi. Kuzey Amerika'da bir petrol kuyusunun günlük ortalama verimliliği 60 pud iken, Abşeronda 1.000 puddan çok olmuştur.⁴⁰

Ancak kısa süre sonra, petrol üretimi 1900-1903 dünya ekonomik krizinin etkisine maruz kaldı. Azerbaycan'da ekonomik kriz, petrol sanayiinde diğer sektörlere oranla geç, ancak güçlü şekilde kendini göstermiştir. 1902 yılında ekonomik kriz petrol sanayiinin bütün alanlarında – sondaj, üretim ve rafineri alanlarında, petrol arama, kuyuların kapanması vs. şeklinde kendini gösterdi. 1902 yılında 636,5 mln pud petrol

³⁵ L.Audrey Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule*, Hoover Institution Press, Standford, 1992, s. 50-60

³⁶ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı: 1905-1920*, Çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988, s. 23

³⁷ Çislennost, Sostav, Estestvennoe i Mekaniçeskoe Dvijenie na Seleniya Azerb. SSR, Baku, 1967, s. 93

³⁸ 1 pud = 16 kg

³⁹ Azerbaycan Tarihi, Cilt V (1900-1920), s. 19

⁴⁰ Nazim İbrahimov, *Azerbaycan Petrolü Dünya Siyasetinde*, "Azerbaycan" Yay., Bakü, 1997, s. 23

üretilmiş, bu oran 1901 yılına göre 35,5 milyon pud az idi. 1903 yılında ise daha az - 596,9 mln pud petrol üretilmiştir.⁴¹

XX yüzyılın başlarında yaşanan büyük olaylar - Rusya-Japonya Savaşı ve 1905-1907 yıllarında ülkede halk kitlelerinin gösterileri - petrol sanayiinin üretim kapasitesini daha da aşağıya çekmiştir. 1910 yılında 499 milyon pud, 1913`de ise 449,9 milyon pud petrol üretilmiştir. Bunun sonucunda da, Azerbaycan`ın hem Rusya, hem de dünya petrol üretiminde payı azalmıştır. Rusya`da çıkarılan petrolün 1910 yılında % 87,7`si, 1913 yılında ise % 79,6`sını üreten Azerbaycan`ın üretim kapasitesi 1901 yılına oranla 1913 yılında % 33,2 oranında azalmıştır.⁴² Bu azalma sonucu, dünya petrol üretiminde Rusya`nın da etkisi azalmıştır. 1901 yılında dünya petrol üretiminde Rusya`nın payı %51, ABD`nin payı %43 oranında olduğu halde, 1910 yılında bu oran %22 ve %62 olarak gerçekleşmiştir.⁴³ 1898 yılında dünya petrol üretiminde ilk sırada yer alan Azerbaycan, dünya ekonomik krizi ve sömüre düzeninin getirdiği negatif sonuçlar yüzünden giderek bu özelliğini kaybetmiştir. Bu sebeplere bağlı olarak, Azerbaycan`da petrol üretimi 1913 yılında 7,7 milyon tona, 1920 yılında ise 2,9 milyon tona inmiştir.⁴⁴

Bu yıllarda Azerbaycan`da petrol üretimi ile bağlı 173 firma faaliyet gösterirdi. Savaş öncesi bu firmaların çeşitli ortaklıklar oluşturduğu görülmektedir. Bu süreç sonucu, savaş öncesi Azerbaycan`ın petrol sektöründe bir kaç güçlü ortaklıklar oluştu. Örneğin "Royal Datch Shell end Co.", "Shell", "Nobel" ve "Oil" gupları bunların en büyükleri idi.

Bakü`den farklı olarak, Azerbaycan diğer bölgelerinde pamuk ve ipek üretimi, maden sanayii gelişmekte idi. 1910 yılında Gedebeş ilinde bakır madenlerinde 1.118 işçi çalışıyordu.<sup>45</sup> 1913 yılında Yelizavetpol (Gence) vilayetindeki ipek fabrikalarının sayısı 80`e inmiş, üretim kapasitesi ise yeni teknolojilerin sayesinde üç kat artmıştır.⁴⁶

Azerbaycan`ın ticari ilişkilerinde Bakü limanı önemli rola sahipti. 1910 yılında bu limanın mal devriyesi 350 milyon puda ulaşarak, Petersburg limanını 50 milyon pud ile geride bırakmıştır. 1913 yılında Bakü limanının 342,4 milyon pudluq mal devriyesinin 300 milyon pudunu petrol ve petrol ürünleri oluşturmuyordu.⁴⁷

⁴¹ Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promishlennosti za 1905 god, Ç-I, Prilojenie, s. 55

⁴² Azerbaycan Tarihi, Cilt V (1900-1920), s. 25

⁴³ Axundov, a.g.e., s. 23

⁴⁴ E. M. Hacizade, Z. S. Abdullayev, Petrol Sektörünün İktisadi Yapısının Modernizasyonu, Elm Yayınları, Bakü, 2003, s. 9

⁴⁵ Perepis Baku, 1913 g. C III, vıp. 2, s. 109

⁴⁶ Azerbaycan Tarihi, Cilt V (1900-1920), s. 33

⁴⁷ a.g.e., s. 72

XX yüzyılın başlarında idari-polis sisteminin yeniden kurulması ve kontrol-ceza mekanizmasının güçlendirilmesi, Çarlık Rusyası'nın askeri, jandarma, polis, mahkeme ve genel olarak, bütün devlet yapısını Rusya'da, aynı zamanda Azerbaycan'da giderek artan özgürlük hareketlerini bastırmaya yönelmesi ile karakterize oluyordu.

Dünya ekonomik krizi, 1901 yılında Bakü'de kendini iyiden iyiye göstermeğe başladı. Ekonomik kriz petrol sektöründe çalışan işçileri derinden etkiledi. Haklarını elde etmek için işçiler grev kararı aldılar. Grev öyle boyutlara ulaştı ki, 1902 yılının Ocak ayında hükümet Bakü'de sıkı yönetim ilan etti. 1900 yılından 1903 yılına kadar 112.000 işçinin çalıştığı 3.000'den çok iş yeri kapandı. Bu ortamda işçilerin siyasi aktifliyi arttı. Böyle bir ortamda işçi hareketinin ekonomik amaçlı grevlerden siyasi amaçlı grevlere dönüşü gerçekleşti.⁴⁸ Sadece 1907 yılında Bakü'de petrol üretiminden 49,9 milyon ruble net kar sağlayan Rus hükümeti 1902-1907 yıllarında 40 bin işçi için bir tek konut, ya da yurt, hastane, okul, sosyal ve ya kültürel amaçlı hiç bir yapı inşa etmemiştir.⁴⁹

Şubat 1905'te Bakü vilayetinde ve şehirde, Eylül 1905 tarihinde ise Yelizavetpol vilayetinde olağanüstü hal ilan edildi. Yelizavetpol vilayeti arazisinde iki geçici general-gubernatorluk oluşturuldu. Bunlardan biri Zengezur, Cavanşir, Cebraıl ve Şuşa kazalarını, diğeri ise Yelizavetpol'un geri kalan qazaları kapsıyordu.⁵⁰

Bakü'de petrol sanayiinin hızla yükselmesi, bunun sonucunda artan göç süreci, Çarlık Rusyası'nda yaklaşan inkilab dalgasının burada da yayılmasına sebep oldu. Bu sürecin kendi sanayi müessiseleri için tehlike arz ettiğini düşünen büyük petrol baronları Çar rejiminden gerekli önlemlerin alınması için talepte bulunuyor, bu istikamette üzerlerine düşen maddi yardımı yapacaklarını ifade ediyorlardı.

Çar Rusyası'nda başlayan 1905 İhtilali devam ederken, Rusya Müslümanlarının siyasi örgütü – “İttifaki-Müslimum” isimli Rusya Müslüman İttifakı oluşturuldu. Azerbaycan burjuvazisi Rusya'nın Müslüman burjuvazisi ile birleşmeğe çalışıyordu. Bu birleşmenin girişimcileri Kırım ve Kazan Tatarlarının burjuva aydınlarının temsilcileri R.İbrahimov, Y.Akçurin, İ.Qaspiralı olmuşlar. Hazırlık aşamasında A.M.Topçubaşov aktif rol almıştır.⁵¹

⁴⁸ Y. LARİN, Raboçie Neftyanovo Dela, Moskova, 1909, s. 22

⁴⁹ İbrahimov, a.g.e., s. 25

⁵⁰ Azerbaycan Tarihi, Cilt V (1900-1920), s. 81

⁵¹ Azerbaycan Tarihi (XIX-XXI Yüzyılın Başları), Edt: A.E.Rzayev, Bakü Üniv. Yay., Bakü, 2010, s. 154

Çar hükümeti milli-bağımsızlık ve devrim hareketi ile mücadelede mahkeme kurumlarına, özellikle de askeri mahkemelere özel görev ve yetkiler tahsis etmiştir. 1905 yılının Martında Bakü'de geçici askeri mahkeme oluşturulması hakkında genelge verildi, bu, Güney Kafkasya'da oluşturulan ilk askeri mahkemelerden biri oldu. Çar yönetimi 1906 yılının ilk yarısında köylü, asker ve denizcilerin siyasi içerikli grev ve devrimci hareketlerinin başlaması ile ilgili olarak, itirazların ve gösterilerin yeni dalgasını önlemek amacı ile daha sert cezaların uygulanmasını kararlaştırdı. Bu mahkemeler zihinlerde Çarizm'in monarşi rejimini korumak amacıyla yürüttüğü amansız mücadelenin en açık tezahürü olarak iz bırakmıştır.⁵²

Devrim süreci ve milli bağımsızlık hareketinin tırmandığı dönemde Azerbaycan toplumunun yüksek kademelerinin temsilcileri Çar hükümetinden bazı siyasi ödünler almaya, yerel yönetimlerde milli burjuvazinin yer almasına koyulan yasağın kaldırılmasına çalışıyorlardı. Mesala, Azerbaycanlı sözcülerin ısrarı üzerine 1906 yılının Ocak ayında Bakü Duması Güney Kafkasya'daki şehirlerin yerel yönetimlerinde Müslümanların haklarının Hristiyanların hakları ile eşit düzeye getirilmesi için talep ileri sürdü. 1907 yılının Martında Bakü Duması yeniden böyle bir adım attı. Lakin Dümanın bu dilekçeleri Çar yönetimi tarafından kabul edilmedi.⁵³

Azerbaycan köylerinde de sosyal problemler artıyordu. Köylülerin ağır vergileri ödemeğe yanaşmaması, köy ağalarının ve hazinenin arazilerinin benimsenmesi, köy ağalarının evlerine baskınlar artıyordu. Köylülerin itirazları sıklıkla onları polisle karşı karşıya getiriyordu. 1900-1903 yıllarında, 1910-1912 yıllarında sömürü düzenine ve Çarlık rejimine karşı köylü isyanları gerçekleşmiştir.⁵⁴

1913 yılında Güney Kafkasya'da gerçekleşen grevlerin %94'ü ve bu grevlere katılanların %96'sı Bakü'de gerçekleşmiştir. Bakü'deki durum bölgelerde çalışan işçileri de etkiliyordu. Bakü'deki grev ve gösteriler, Kafkasya ve Orta Asya'da işçi hareketinin oluşumuna ve gelişimine ortam oluşturdu. 1914 yılının ilk beş ayında Bakü'de katılımcıların sayı 19 bin kadar olan 75 işçi grevi gerçekleşmiştir.⁵⁵

⁵² Azerbaycan Tarihi, Cilt V (1900-1920), s. 83

⁵³ a.g.e., s.83.

⁵⁴ AMDT Arşivi, Fon 44, Liste 33, İş 1127, Bağlama 6.

⁵⁵ Azerbaycan Tarihi, Cilt V (1900-1920), s. 109

1.3. 1900-1917 Yıllarında Azerbaycan Basını

XIX. yüzyılın sonu – XX. yüzyılın başlarında Bakü Rusya'nın en büyük petrol ve petrol sanayii merkezlerinden biri haline gelmişti. Bu gelişmenin sonucunda Bakü'de proleter işçilerin sayı hızla çoğalmış, Bolşeviklerin yürüttüğü propoqanda çalışmaları bu kitlenin işçi devrimine inancını arttırmıştı. 1903 yılının Temmuz ayında yaşanan kitlesel işçi grevleri, Aralık 1904'te petrol işçilerinin işbirakma kararı alması tüm Rusya'da yankı bulmuştu. Rusya'nın diğer bölgelerine oranla Azerbaycan'da, özellikle Bakü'de devrimci bilinç daha erken uyanmıştı. Bunun temel nedeni Bakü petrol sanayisinin Rus ve yabancı sermayenin artan ilgisi ile hızla büyümesi olmuştur. Azerbaycan'da işçi hareketinin ilk adımları daha XIX. yüzyılın 70-80'li yıllarında atılmıştır.

Kemal Ünsizade 1900 yılında “Daniş” isimli gazete yayınlamak istese de, onun bu girişimi sonuç vermedi. M. Şahtatlı'nın “Doğu – Rus” isimli gazetesinin birinci sayısı 30 Mart 1903'te yayın hayatına başladı.⁵⁶ Önceleri bu gazete haftada üç kez yayınlanıyordu. 8 Haziran 1904'ten itibaren günlük gazete olarak basılmaya başlandı. “Doğu – Rus” gazetesi XX. yüzyılda Azerbaycan Türkçesi ile yayınlanan ilk gazetedir, aynı zamanda ilk günlük gazete.

Azerbaycan basınının en büyük ve etkili dergilerinden biri, özgün düşünce yapısı, amaçları ve onları gerçekleştirme yöntemleri ile seçilen, güncelliğini kaybetmeyen “Molla Nasrettin” dergisidir. Derginin genel yayın yönetmeni Mirza Celil'in temel amacı milleti çağdaş dünya uygarlığının düzeyine yaklaştırmaktı. “Molla Nasrettin” bu amac doğrultusunda kurulmuş ve faaliyet göstermiştir.

Derginin ilk sayısı 7 Nisan 1906'da yayınlanıyor. “Molla Nasrettin”in mizah çizgisi halkın gerikalmışlığı, sorunları, yapılan haksızlıkları bu yolla ışıktandırmaya olanak sağlıyordu. Birinci sayısı 1.000 adet basılıp yayımlandıktan kısa süre sonra, “Molla Nasrettin” adı dillerde dolaşmaya başladı. Birinci sayının büyük ilgi çekmesi ikinci sayının 2.000 tirajla basılmasına neden oldu.⁵⁷ Genel yayın yönetmeni Celil Memmedguluzade sansür nedeniyle dergide yer almasına izin verilmeyen karikatürlerin ve yazıların yerini boş bırakıyor veya “Bizden kaynaklanmayan nedenlerle bu yer beyaz kaldı” yazıyordu. “Molla Nasrettin”in cesaretli tutumu ve dergiye olan ilgi Çarlık rejimi rahatsız ediyor ve Tiflis valisi 1907 yılının 8 Haziran günü derginin kapatılmasına karar

⁵⁶ a.g.e., s.56.

⁵⁷ a.g.e., s.57.

veriyor.⁵⁸ Bu karar halkın itirazına neden oluyor, Azerbaycan'ın değişik bölgelerinden Tiflis'e derginin yayınlanmasının durdurulmasına itiraz eden mektuplar gönderiliyor.⁵⁹ Bu itirazların da etkisi ile derginin 23. sayısı 25 Temmuz'da yayınlanıyor. 1908-1909 yıllarında birkaç defa "Molla Nasrettin" dergisinin kapatılması için girişimler devam ediyor.

Ünlü Azerbaycan yazarı Celil Memmedguluzade (Mirza Celil) bir süre Erivan'da yaşamıştır. Mirza Celil 1901-1903 yıllarında Erivan'da yaşadığı dönemde hem avukatlık sınavlarına hazırlanmış, hem de "Kaspi" gazetesinde Erivan'ın Türk nüfuzunun hukuklarının bozulması ile ilgili makaleler yayınlamıştır. Mirza Celil'in "Kaspi" gazetesinin 7 Mart 1902 tarihli sayısında "Erivan Temsilcimizden" başlıklı yazısında şehrin güney-batısında, Zengi nehrinin kıyısında yer alan Delme arkı ile sulanan ve Türklere ait olan 60'a yakın meyva bahçesine Ermeni belediye tarafından el konulmak istenmesinden bahsediyor. Yazarın "C. M." imzalı 28 Mart 1902 tarihinde "Kaspi" gazetesinde yayınlanan "Erivan" başlıklı makalesinde şehir belediye meclisinin oturumlarında Azerbaycan Türklerinin dilekçelerine bakılmaksızın geri çevrildiği bilgisi yer alıyor.⁶⁰ Yazarın bu makaleleri ve haberleri XX. yüzyılın başlarında Erivan'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin hukuklarının resmi kurumlarca çiğnendiğinin kanıtıdır.

Azerbaycan edebi-kültürel düşünce tarihinde kendine özgü yere sahip, 1886 yılında Erivan Erkek Lisesi'nin mezunu, "Kaspi" gazetesinin Erivan vilayeti üzere muhabiri, gazeteci yazar Eyneli bey Sultanov'un 1905-1906 yıllarında Erivan'da Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı uyguladıkları mezalimler hakta bu gazetede bir kaç makalesi yayınlanmıştır.⁶¹ Nitekim bu makaleler söz konusu yıllarda Erivan'da yaşanan olaylar ile ilgili objektif bilgilere ulaşmak imkanı sağlıyor.

1906 yılında dönemin sorunlarını, olumsuzluklarını ve çirkinliklerini mizah ve karikatürler aracılığıyla okurlarına ulaştıran "Molla Nasrettin" dergisi büyük nufuza ulaşmıştı. Erivanlı aydınlar arasında "mollanasrettinciler" grubu oluşmuştu. Cabbar Askerzade (Mirza Cabbar Asker oğlu Askerzade, 1885-1966), Ali Mahsun (Ali Hacı Zeynalabdinzade Rahimov, 1886-1934), Mehmedali Nasır (Mehmedali Nasır Hacı Mehmetzade İrevani, 1899-1982), Mirza Muhammed Ahundov, Meşedi Mehdi Sadıkhzade gibi aydınlar "Molla Nasrettin" dergisine yayınlanmak üzere yazı ve

⁵⁸ a.g.e., s.56.

⁵⁹ a.g.e., s.70-71.

⁶⁰ Celil Memmedguluzade, Eserleri, Cilt 6, Bakü, 1985, s.7-9.

⁶¹ Memmedguluzade, a.g.e., s.11.

makaleler gönderiyorlardı.⁶² Erivan`da hakim konumda olan yobazların, halkın eğitim almasına karşı çıkan din adamlarının, laik bilim yuvalarının açılması ve gençlerin eğitim alması için maddi yardım isteklerini geri çeviren şehir zenginlerinin baskılarından korkan derginin Erivan muhabirleri gizli şekilde çalışmalarını sürdürüyorlardı. Muhabirlerden Ali Mahsun “Ana Kurbağa”, “Yetim Cıvcıv”, Cabbar Askerzade Aciz, Mahkeme Kedisi” gibi takma isimlerden yararlanarak kendilerini grupçulardan korumaya çalışıyorlardı. “Molla Nasrettin”in sayfalarında 1905-1906 yıllarında Erivan vilayetinde ve Zengezur kazasında Ermeni silahlı eşkiyalarının yaptıkları kitlesel katliamlardan kurtulabilmiş ve Bakü ve Gence vilayetlerine göç eden Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları olaylar ve bu insanların durumuna kayıtsız kalan zenginler sürekli eleştiri hedefi olmuşlar. Erivan`da 1911-1914 yıllarında “Erivanskiy Vestnik” (“Erivan Haberleri”) gazetesi basılmıştır. “Faydalı Bilgilerin Yayılması Üzere Erivan Cemiyeti’nin organı olan bu gündük gazete üç dilde – Rusça, Türkçe ve Ermenice makalelere yer veriyordu.⁶³ Bu gazetede, Rusça eğitim görmüş Erivan Türkleri, Erivan Lisesi ve Erivan Öğretmenler Okulu’nun Türk öğrencileri de makaleler yayınlıyorlardı.

Erivan şehrinde Azerbaycan Türkçesi ile yayınlanan ilk dergi “Lek-lek” adlı mizah dergisi olmuştur. Erivan aydınlarından olan Muhammed Mirfetullayev ve Cabbar Askerzade Erivan valisinin 21 Ocak 1914 tarihli izni ile 22 Şubat tarihinde “Lek-lek”in ilk sayısını yayınladılar.⁶⁴ Erivan`da bulunan “Luys” (“Işık”) matbaasında haftalık olarak basılan “Lek-lek”in her sayısında başlığın altına “Lek-lek” Türkçe haftalık mizah dergisidir” sözleri yazıyordu. Derginin içindeki eleştirel yazılar “Lek-lek”, “Harif”, “Kelembaş”, “Şeytan”, “Yetim Cıvcıv”, “Keyifli”, Şerhata”, “Dul Tavuk” “Naggal”, “Melik Naggal”, “Baykuş”, “Herdemhayal”, “Palazkulak”, “Mahkeme Kedisi”, “Hepend” vs. imzalarla yer alıyordu. Bu imzalardan çoğuna “Molla Nasrettin”in sayfalarında da rastlanıyordu. “Herdemhayal” gizli imzası Mehmet Sait Ordubadi’ye, “Melik Naggal” imzası Alikulu Gamküsar’a, “Şeytan” ve “Dul Tavuk” imzaları ise Mehmedali Nasır’a mahsustu.

Erivan`da yobazlar halkı aydınlanmaya, eğitime yönlendiren, dünyada yaşanan olayları izlemeye sesleyen aydınlara karşı fiziki terör uyguluyor, onları değişik

⁶² L. N. Belyayeva, M. K. Zinovyeva, M. M. Nikiforov, Bibliografiya Periodičeskikh İzdaniy Rossii, 1901-1916 g., GPB, No: 9456, Leningrad, 1958-1961.

⁶³ Erivan Türklerinin Basın Abidesi “Lek-lek Dergisi”, Latinceye Aktaran Ziyeddin Muharremov, Açık Dünya Yayınları, Bakü, 2008, s.92.

⁶⁴ a.g.e., s.92.

yöntemlerle sindirmeye çalışıyorlardı. “Molla Nasrettin”in Erivan temsilcileri A. Mahsun ve C. Askerzade’nin öldürülmesi için karar alınmıştı. Genç yazar Mehmedali Nasır ise bu kişiler tarafından hançerle yaralanmıştı. “Lek-lek” 28 Mayıs 1914 tarihli sayısında “Nasihat” başlıklı şiirde uyarıyordu:

Özünü topla a “leylek”, birce rahat otur!
Olmasın çok da işin seyid ile, hem bey ile!
Görmüyorsan a kuzum, Nasırı hançerlediler,
Merv`de Yusuf`u öldürmedi bir çekmesilen?⁶⁵

Şiirde adı çekilen Yusuf, Erivan vilayetinin Gemerli köyünde doğmuş, bir süre Erivan`da yaşamış, sonra ise Türkmenistan`ın Merv şehrine yerleşmiş, burada öğretmenlik yapmış ve Bakü`de yayınlanan “İkbal” gazetesine makaleler göndermiş yazardı. Yusuf Haydarzade Merv şehrindeki Ahmediye okulunda çocuk tiyatrosu açmıştı. Yazılarında şehir ziyalılarının çocukların yararına yardım taleplerine kayıtsız kaldıklarını eleştirdiği için, 1914 yılının Şubat ayında öldürülmüştü. “Lek-lek” dergisi 17 Haziran 1914 tarihli sayısında Yusuf Haydarzade’nin öldürülmesi ile bağlı geniş yazı yayınlamıştı.⁶⁶

Derginin sayfalarında Erivan şehri ile birlikte, Bakü`den, Tiflis`ten, Nahçıvan`dan, Ordubad`dan, Maku`dan, Tebriz`den gelen haberler mizah dili ile okurlara ulaştırılıyordu. “Lek-lek” yurt dışında yaşanan olayları ve gelişmeleri halka duyurmakla, milli bilincin oluşmasına, halkın uyanmasına katkı sağlıyordu. Dergide Erivan’daki “Müslüman Hayır Kurumu”nun çalışmalarına yer veriliyor, kurumun üyeleri arasında mevcut olan sorunların kurumun çalışmalarına olumsuz etkileri kaleme alınıyordu.

“Lek-lek”in 5 Mayıs ve 19 Mayıs 1914 tarihli sayılarında “Dil Meselesi” başlıklı yazı dizisi yer almıştı. Mehmedali Nasır`ın “Dul Tavuk” imzası ile yayınladığı bu yazıda öncelikle, konuşmasında Rus kelimelerine sıkça yer veren “enteller”, sonra ise Arap ve Fars dillerindeki telaffuzu ve anlamı zor kelimelerden yararlanarak Türkçeyi bozan mollalar, vaizler, şarkıcılar ciddi şekilde eleştiriliyordu. Toplam 12 sayısı yayınlanan derginin sonuncu sayısında “Lek-lek”in müdür ve yazarları M. Mirfetullayev ve C. Askerzade’nin imzası ile okurlara müracaat edilmişti. Müracaatta “Lek-lek”in kapanacağı, yerine “Çıngı” isimli yeni derginin yayına başlayacağı bilgisi

⁶⁵ İsrail Memmedov, Erivan Defteri, Adiloğlu Yayınları, Bakü, 2002, s.85-186.

⁶⁶ Erivan Türklerinin Basın Abidesi “Lek-lek Dergisi”, s.92.

veriliyordu. Aynı zamanda müracaatta “Çıngı” dergisinin Ali Mahsun Hacı Zeynalabdinzade ve Cabbar Askerzade'nin ortak yönetmenliğinde, Erivan'ın birkaç aydın gencinin maddi ve manevi desteği ile yayınlanacağı bilgisi yer alıyordu. Fakat “Çıngı”nın durumu ile bağlı hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Tarih bilimci, yazar ve tercuman, 1972 yılında Erivan'da “Ermenistan'da Azerbaycan Basınının Tarihi” konusunda doktora tezi yazan İsrail Memmedov ilk defa “Lek-lek” ve “Bürhani-Hakikat” dergilerinin tüm sayılarını değişik yönlerden araştırmıştır. İsrail Memmedov'un 2002 yılında yayınlanan “Erivan Defteri” kitabında “Lek-lek” ve “Bürhani-Hakikat” dergilerine ayrıca bölümler ayrılmıştı.⁶⁷

“Lek-lek” dergisinin kapanmasından 1916 yılının sonuna kadar geçen sürede Erivan'da Azerbaycan Türkçesi ile her hangi bir gazete veya derginin basılması ile bağlı bilgiye rastlanılmıyor.

I. Dünya Savaşı yıllarında Rus ordusu Kafkas Cebhesi'nden Doğu Anadolu'ya hucum ederken, onlara yardım etmek için Erivan'da yaşayan Ermeni gönüllüler birlikler oluşturuyor ve savaşa katılıyorlardı. Şehirde dolaşan silahlı Ermeni askerleri Azerbaycan Türklerine karşı mezalim uyguluyorlardı. Diğer taraftan, Doğu Anadolu'dan kitlesel şekilde Güney Kafkasya'ya göç eden Ermenilerin çoğu Erivan'a yerleşiyordu. Böyle bir ortamda Azerbaycan Türkçesi ile gazete ve dergi yayınlamak son derece zor bir işti. Fakat uzun uğraşlardan sonra ünlü mollanasrettinci, şair, yazar Ali Mahsun'un yönetiminde Erivan'ın ünlü aydınlarından Hasan Mirzazade Aliyev'in genel yayın yönetmenliği ile 1 Ocak 1917'de “Bürhani-Hakikat” dergisi yayın hayatına başladı. “Bürhan” kelimesi Arapça bir kelimedir ve anlamı delil, subut, kanıt demektir. “Bürhani-Hakikat” birinci sayısında “Hakikat” adlı yazıda derginin ismi ile yaptıklarının aynı olacağını gelecek sayılarında okurlara kanıtlayacağı sözünü veriyordu.⁶⁸

İçinde edebiyat, politika, tarih, bilim ve teknoloji ile bağlı haber ve makaleler yer alan “Bürhani-Hakikat”ın ışıq yüzü görmesi Erivan'ın politik-sosyal ve edebi-kültürel yaşamına dinamiklik kattı. Erivan'daki “Luys” matbasında ayda iki kez basılan derginin toplam dokuz sayısı yayınlandı. Ali Mahsun Erivan şehrinde yaşayan aydınları, Erivan Öğretmenler Okulu'nun öğrencilerini halkın eğitimi için dergi ile işbirliğine sevketti. Ünlü mollanasrettinci Cabbar Askerzade (Aciz), Farsça ve Rusça okul

⁶⁷ Memmedov, a.g.e., s.158.

⁶⁸ Nasır Şafak, Erivan'da Azerbaycan Basını: 95 yaşlı “Bürhani-Hakikat” Dergisi, **525. Gazete**, 24 Ocak 2012.

kitaplarının yazarı Mirza Cabbar Memmedov, doğa bilimleri ve doğu ile bağlı konularda makalelerin yazarları Rahim Naci, Vahid Muğanlı ve Tehvil İrevani, hanım şair ve edipler Şöhret Nigar Sari, Abdülhak Mehrinisa, Fatma Müfide, Remziye “Bürhani-Hakikat”te yazılar yazmışlar.

“Bürhani-Hakikat” okurlarını cehalet uykusundan uyandırmakla birlikte, yaşanan olayları gerçekliğin prizmasından aydınlatmak için siyasi partilerin ve örgütlerin gerçek amaçlarını halka anlatmak, yağma ve soygunların, kitlesel katliamların arkasında dayanan güçlerin gerçek kimliklerini ortaya koymak, Ermenilerin Erivan’daki kültür eserlerinin kendilerine ait olduğunu göstermek için ettiği sahtekarlıkların karşısını almak gibi misyonlar da yüklenmiştir. 1917 yılında yaşanan “Şubat İhtilali”nden sonra, “Bürhani-Hakikat” dergisi “Hürriyet, Musavat, Adalet” başlıklı makale yayınlamış, bu makalede özgürlüğe ulaşmanın çok zor olduğu belirtilmekte, bundan da zor olanın özgürlüğü korumak olduğu ileri sürülmüştü. Dergi, Azerbaycanlı seçmenleri seçimlere aktif olarak katılmaya, liyakatli temsilcilere oy vermeye sesliyordu.

Ali Mahsun “Bürhani-Hakikat”te yazdığı “Özgürlük mü, esirlik mi?” makalesinde Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı uyguladıkları barbarlıklara itiraz sesini yükselderek yazıyordu: “Bulvarda, sokakta, pazarda hergün yüzlerle Müslüman Ermeni askerleri tarafından aşağılanıyor. Akşam saat 8’de bile Müslümanlar ölüm korkusu yüzünden sokaklara çıkamıyorlar. Hatta tiyatroya bile gitmeye cesaret edemiyorlar. Nedeni ise her halde aşağılanmak ve dövülmek korkusudur. Özgürlük mü? Esir olmak mı? Evet, en korkulacak olanı ise esarettir. Kime müracaat etmeli? Ve kimden yardım istemeli?”.⁶⁹

“Bürhani-Hakikat”in yazıları genellikle beş başlık – “Lügatin Lügati”, “Edebiyata Dair”, “Aile Meseleleri”, “Bilimsel Makaleler” ve “İlanlar Bölümü” başlıkları altında okurların ilgisine sunuluyordu. Derginin birkaç sayısı Erivan’da basıma hazır hale getirildikten sonra Tiflis’e gönderiliyor, sansürden geçtikten sonra sırasıyla yayınlanıyordu. Sansür yüzünden derginin 2. ve 4. sayıları zamanında yayınlanamamış, yazıların bir kısmı iptal edilmişti. Derginin sahibi ve redaktörü “Bürhani-Hakikat”i 16 sayfa olarak basmayı düşünse de, buna müvaffak olunamamıştı. Dergi 29 Haziran tarihinde yayınlanan 9. sayısından sonra kapanmıştı.⁷⁰

⁶⁹ Memmedov, a.g.e., s.184-185.

⁷⁰ Nazim Ahundov, Azerbaycan’da Süreli Yayınlar (1832-1920), Kaynak Taraması, Bakü, 1965, s.70-71.

1917 yılında Erivan`da “İrşad”, “İttihat”, “Yeni Fırka”, sosyal-demokrat yönlü “Müdafaayi Mazlumun” adlı örgütler, Erivan Müslüman Milli Şurası, Erivan Müslüman Hayır Cemiyeti gibi kurumlar mevcuttu. Kuşkusuz, bu kurumlardan bazılarının basın organları da vardı. Fakat bu yıllarda Erivan`da yalnız “Civanlar Şurası” isimli gazetenin yayınlanması ile bağlı bilgi bulunmaktadır. Erivan Müslüman Milli Şurası kendi etrafında vatansever kişileri birleştiriyordu. Bu örgüt Erivan`da etnik temelli kanlı çatışmaların karşısının alınması için Ermeni siyasi örgütleri ile diyalog halindeydi. Nazım Ahundov`un yayınladığı “Azerbaycan`da Süreli Yayınlar (1832-1920)” adlı bibliografide haftalık sosyal-politik, edebi-kültürel gazete olan “Civanlar Şurası”nın Erivan Azerbaycanlılarının Milli Şurası tarafından 1920 yılında yayınlandığı, talebe Rıza Tağıyev, M. E. Nasir ve Mir Fetullayev tarafından yayına hazırlandığı bilgisi bulunuyor.⁷¹

Bakü`nün işçi hareketinin merkezine dönüşmesi, 1905 yılında birinci Rus ihtilalinin başlaması, 17 Ekim Manifestosu`nun halka verdiği özgürlük vaatleri, Azerbaycan`da siyasi partilerin peş peşe kurulması, halkın demokrasi, özgürlük ve insan hakları uğrunda mücadelesinin genişlenmesine neden oldu ve bu gelişmelerin pratik sonucu olarak, bu tarihten itibaren Azerbaycan Türkçesi ile yayınlanan gazete ve dergilerin sayısı çoğaldı, yeni gazete ve dergiler yayın hayatına başladı. 1905 yılında yaşanan Rus Devrimi döneminde “Hayat” (1905), “İrşad” (1908), “Doğu-Rus” (1903), “Füyuzat” (1906), “Hümme” (1904), “Tekamül” (1906), “Terakki” (1908), “Debistan” (1906), “Molla Nasrettin”, “Zenbur” (1909), “Yeni Hayat” (1907), “İttifak” (1908), “Seda” (1909), “Mezeli” (1914) vb. Türkçe gazete ve dergiler yayınlanmıştı.⁷² Bu gazete ve dergiler ilgi alanları ve konuları eğilmeleri açısından farklılık gösteriyordu. Örneğin, “Füyuzat” çok farklı alanlara - edebiyata, tarihe, siyasete, topluma, dine aid, dil meselelerine dair makaleler yayınlıyordu. Gazete yayın dili olarak Osmanlıcaı kullanmış, fakat bu lisanı anlamayanların çoğunlukta olması bazı sorunlara neden olmuştu. “İrşad” gazetesi daha ilk sayısından itibaren kendisini, “Edebi, siyasi, bilim, ekonomi konularını içeren ve Türkçe yayınlanan Müslüman gazetedir” gibi tanıtmıştı. “Doğu-Rus”ta alfabe değişikliği, başörtüsü meselesi, eğitim, okullarda eğitimin kalitesinin artırılması vs. konular tartışılmış, bu meselelere dair çok sayıda haber ve köşe yazıları yer almıştı. “Doğu-Rus”un sayfalarında kültür, edebiyat, dil meselelerine

⁷¹ Süleyman Nuri, Uyanan Esirler, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2002, s.365.

⁷² “Azerbaycan Süreli Yayınları” (1832-1920), s.70-71

özel önem veriliyordu. Lev Tolstoy'dan Azerbaycan Türkçesine ilk tercüme bu gazetenin sayfalarında yer almıştı. Fakat gazete giderek bazı meseleleri karmaşık, anlaşılabilir biçimde okurlara ulaştırmak yoluna başvurmuştu. Mesela, milli birlik ve özgürlük, ortak dil, düşünce ve ifade özgürlüğü meseleleri ile ilgili karmaşık yazılar yayınlamıştı. "Hayat"ın başlıca amacı vatana, halka, Türkçülüğe hizmet etmektir. Prof. Dr. E. Mirahmedov "Türklüğe Hizmet Örneği" makalesinde belirtiyor ki, "Hayat"çıların temel çizgisi edebiyat, basın ve felsefeye hizmet, sosyal gayesi ise özgürlük ve ulusal birliktir. Gazetede dinler tarihi ve İslam kültürü, bilim, klasik edebi birikim, muhafazakarlık gibi konuları kapsayan makaleler yer alıyordu. "Hümmet" gazetesi Bolşevik gazetesi idi ve esasında partinin propagandasını yapıyordu. "Molla Nasrettin" dergisinde yer alan başlıca konulara aşağıdakiler dahildir: marifçilik, eğitim, kadın hakları ve kadınların mevcut durumu, Azerbaycan köylülerinin ve işçilerinin işler acısı durumu, dil sorunları, dini gerilik, yalancı din adamları ve sahte dindarlar, bölgelerde yaşanan olaylar, dünyada gelişen olaylar ve gelişmeler, Rusya'da başlamış değişim süreci, Duma'ya seçilmeye can atan yalancı politikacılar, Osmanlı ve İran'da esen "meşrutiyet rüzgarları". Bunların yanı sıra "mollanasrettinciler" onları rahatsız eden bir sıra konularda makale ve haberler yayınlamışlar.

1917 yılının Şubat ayında Rusya'da gerçekleşen burjuva ihtilali sonrası Kuzey Azerbaycan'da Bolşevik basın etkisini hayli arttırdı. Bu gazetelerden "Hümmet" (1917-1918), "Zahmet Sedası" (1917-1918), "Azerbaycan Fukarası" (1919-1920), "Al Bayrak" (1920), "Bakü İşçi Konferansının Ahbarı (Haberleri)" (1919), "Doğru Yol" (1919-1920), "Yeni Hayat" (1918), "Komünist" (1919-1920), "Genç İşçi" (1919), "Ekim Devrimi" (1919), dergilerden "Halk Hayatı" (1918), "Yoldaş" (1920), "Meşal" (1919-1920), "Beyregi-Adalet" (1917), "Kurtuluş Yolu" (1920), "Mektep" (1911-1920) vs. Bolşevikleri aktif şekilde destekliyordu.⁷³ Bolşeviklerin en nüfuslu yayın organı olan "Hümmet" (1917-1918) dönemin siyasi olaylarına bakışını genellikle Neriman Nerimanov'un kaleminden okurlarına ulaştırıyordu. Bu gazete, Azerbaycan'da milli hükümetin geleceğine inanmıyor ve milli hükümetin liderlerini Bolşevik Rusya'ya karşı tutumu nedeniyle suçluyordu. Bolşevik basını temel olarak toplumsal eşitsizliği aradan kaldırmaya, işçi ve köylülerin kırılmaz bütünlüğünü oluşturarak, bu birlikteliğin iktidarını oluşturmaya çalışıyordu. Her bir halkın kendi bağımsız, egemen devletini

⁷³ Memmedov, a.g.e., s.184-185; Ahundov, a.g.e., s.70-71; Nuri, a.g.e., s.365.

kurmak, milli bilincini geliştirmek arzusuna önem vermiyor, “Marksizm”i topluma zorla kabul ettirmek için gayret gösteriyorlardı.

Genel hatları ile XX. yüzyıl Azerbaycan basınının ilgi alanı başlıca olarak bilim ve gelişmişlik, dini gericiliğe karşı yazılar, Türkçülük, dil meseleleri, sanat meseleleri gibi konulardan oluşuyordu. Değişik bakışlara sahip aydınların bu konularla bağlı çeşitli makaleleri ve halkı eğitime, aydınlanmaya sesleyen yazıları tüm gazete ve dergilerde yer buluyordu. Bu savı Ali bey Hüseyinzade'nin “İrşad”ın yayınlanması ile bağlı makalesinde de görmek mümkündür. “Şeksiz ve şübhesiz, “İrşad” ile “Hayat”ın çizgisinde çoğu kez ihtilaflar olmuştur. Sakın halkımız bu ihtilafı ittifaksızlık olarak algılamasın. İhtilaf yolu ile gerçekler tecelli ve tezahür eder. Kalben “Hayat”ın “İrşad” ile müttehit ve müttefik olduğuna ve olacağına kimse küşkü duymasın!”.⁷⁴ Bu yazı Azerbaycan'da ve basında düşünce özgürlüğünün, demokratik ortamın mevcut olduğunu kanıtıyor. Görüldüğü üzere, A. Hüseyinzade Azerbaycan'ın basın alemine ilk adımını atan “İrşad”ın yayınlanmasını büyük mutlulukla karşılıyor, başarılar diliyor, mevcut durumdan – sömürgecilikten kurtulmak için mücadele edeceğine ümit ediyordu.

A. Hüseyinzade'ye göre, basının temel görevlerini aşağıdakiler oluşturuyor:

1. Milletin gelişmesini engelleyen sebeplere karşı mücadele etmek: “Gazetemiz hayatın gerçek anlamını, durumunu iyi kavradığına göre milletimizin toplumsal yaşamında yol gösterecektir”;

2. Basının görevi milletimizi kalemle savunmak ve bu yolda mücadele etmektir;

3. Basın sağlam dile ve sağlam düşünceye sahip olmalıdır;

4. Basın kalkınmaya hizmet etmelidir. Biz istiyoruz ki, bizim kalkınmamıza bakıldığı zaman “Rus azınlığı bulunan Türk ve Müslüman ülkesi ne güzel gelişiyor!” denilsin, “Türkler, Müslümanlar geri kalıyor, asimile oluyorlar” deyilmesin!”;

5. Basın milleti kendisine tanıtmalıdır;

6. Basın ana dilde milletin eğitim almasına çalışmalıdır.⁷⁵

1.4. Azerbaycan Basınına Etkileyen Unsurlar

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da yaşanan sosyo-politik olayları geniş bir biçimde yansıtmaya çalışan basın kuruluşları dönemin en son, güncel konularını, milli bilinç ve özgürlük ideyalarını öne çıkarmakla birlikte, kendisi de biçim ve içerik olarak

⁷⁴ *Hayat Gazetesi*, 19 Aralık 1905, Sayı 121.

⁷⁵ “Azerbaycan Süreli Yayınları” (1832-1920), s.70-71

değişmiş ve yenilenmiştir. Milli basında çağdaş düşünceli yazarlar: M.E.Resulzadə, (Milli Dirilik, “Dirilik” dergisi, 1914, Sayı7; Mektep ve medrese⁷⁶, Gittiğimiz yol⁷⁷), A. Topçubaşı (Partiler⁷⁸), A. Hüseyinzade (Gazetelerimizin Dili Hakta Birkaç Söz⁷⁹, Türkler Kimdir ve Kimlerden Oluşuyor?⁸⁰), A. Ağaoğlu (Panislamizm, Ego Karakter ve Napravlenie⁸¹, Polojenie Musulmanskih Narodov⁸²), S. M. Ganizade (Hangi Dil İle Yazmalı⁸³), M. H. Hacinski, Ö. F. Nemanzade (Basın⁸⁴, Ne Umuyoruz?⁸⁵), Ü. Hacıbeyli (Kafkasya’da Müslüman Köylülerin Hali⁸⁶), Y. Çemenzeminli (Bize Ciddi Basın Önceden Lazımdı⁸⁷, Nicatımız Ariflere Bağlıdır⁸⁸, Bizim Talebeler⁸⁹), F. Ağazade, M. Mirfetullayev, R. Tağıyev, Vahid ve Tahvil İrevani vb. aydınlar kendi anlamlı makaleleri ile halkın geleceğine ışık tutmaya çalışıyorlardı.

Abdürrahim bey Hakverdiyev “Müslümanlarda Tiyatro” makalesinde dediği şu sözlerle tiyatronun halk için ne kadar vacip olduğunu ve tiyatroya halkın ilgisizliğini ortaya koyuyor: “Orta Asya bu vakte kadar kendi dramasına sahip deyil. Yerli Müslümanlar arasında tiyatro 1905’ten sonra kurulmuş ve Azerbaycan yazarlarının eserleri sahneleniyor. Volgaboyu Tatarlarının 1905 yılına kadar ne tiyatroları, ne de tiyatro gösterileri olmuştu. Kazan, Ufa, Orenburg matbaaları, sadece Kuran ve duaların basımı ile uğraşıyordu. Resmi daireler ise misyoner örgürler aracılığı ile bu halkları karanlığa gömmek ve hristiyanlaştırmak istiyorlar. Fakat resim 1905’ten bu tarafa değişmeye başladı. Nitekim biz bu tarihten sonraki Tatar kitaplarını incelersek görürüz ki, bu yıldan itibaren tiyatro edebiyatı eserleri basılmıştır. Şimdi Tatarlarda birçok tiyatro eserleri vardır, 15 yıllık kısa sürede onlar tiyatro edebiyatı bakımından bizden ileri gitmişler. Tatar tiyatro eserlerinin arasında Rusçadan çevrilen eserler de vardır, fakat bu eserlerin çoğu Tatarların hayatını konu alıyor. Buna dikkat etmeli ve biz de böyle yapmalıyız. Türk tiyatrosu hakta, onun geçmişinden, şimdiki durumundan ve

⁷⁶ *Açık Söz Gazetesi*, Sayı 138, 1916.

⁷⁷ *Açık Söz Gazetesi*, Sayı 299, 1916.

⁷⁸ *Kaspi Gazetesi*, 28 Kasım 1905.

⁷⁹ *Hayat Gazetesi*, 20 Ocak 1906.

⁸⁰ *Hayat Gazetesi*, Sayı 4, 1905.

⁸¹ *Kaspiy Gazetesi*, Sayı 87, 21 Nisan 1900.

⁸² *Kaspiy Gazetesi*, Sayı 251, 21 Kasım 1903.

⁸³ *Hayat Gazetesi*, 10 Kasım 1905.

⁸⁴ *İrşad Gazetesi*, Sayı 79, 3 Temmuz 1908.

⁸⁵ *Açık Söz Gazetesi*, Sayı 108, 1916.

⁸⁶ *İrşad Gazetesi*, 28 Mart 1907.

⁸⁷ *Açık Söz Gazetesi*, Sayı 160, 15 Nisan 1916.

⁸⁸ *Açık Söz Gazetesi*, Sayı 203, 1916.

⁸⁹ *Açık Söz Gazetesi*, Sayı 204, 1916.

geleceğinden dergimizin gelecek sayısında bahsedeceğiz. Çünkü bu, Azerbaycan için hayati meseledir ve bu konuda detaylı konuşulmalıdır.”⁹⁰

Tiyatroya olan ilginin azlığı sadece eserlerin azlığı ve seyirci ilgisi ile sınırlı kalmıyordu. Bu aynı zamanda oyuncu profilinde de kendini belli ediyordu. Bu dönemde tiyatro oyuncularının çoğu Azerbaycan’da yaşayan diğer milletlerin temsilcileriydi. “Kaspi” gazetesi şöyle yazıyor: “Müslüman oyuncuların biri Gamerlinski, diğeri Ağdamski, üçüncüsü ise Sarabski’ydi. Geri kalan oyuncular Müslüman değildi. Bunun nedeni nedir? Nedeni çok açıktır, şöyle ki, Azerbaycan operasının kurucusu Üzeyir Hacıbeyov “Leyla ve Mecnun” operasını sahnelediği zaman Bakü sakinleri şöyle anladılar ki, “Opera” sahnede oyuncuların şarkı söyleyerek öpüşmesidir. Bu nedenle ilgi göstermediler, biz de mecburiyetten Leh oyuncuları davet ettik.”⁹¹

Mirza Celil’in “Tiyatro” makalesi tebessüm ettirmekle birlikte, halkın tiyatro korkusunu da ortaya koyuyor. Genel olarak bu dönemde halk tiyatroya aynı şekilde bakmıyordu. Buna ek olarak mollalar tiyatroyu kafir icadı ilan etmişti. Bu zaman Mirza Celil başta olmal üzere, gazeteciler tiyatroya destek vermeye, bu sanat dalının kişisel ve toplumsal yararlarını halka anlatmaya çalışıyor, bu konuda dizi şeklinde makaleler yazıyorlardı. Mirza, “Çocuk Tiyatrosu” makalesinde şöyle yazıyordu: “Hatta bu alanda ileri gitmek yerine, biz belki biraz geri de kalmışız. Çünkü otuz sene bundan önce sahnemizin babası Mirza Fetali Ahundzade’nin ”Hikayeti-Molla İbrahimhalil kimyager” eserini ilk defa genc oyuncular Nahçıvan gibi küçük bir şehirde gösterime koydular. Bu olay hala aklımızdadır, iki yüzden fazla orta okul öğrencisi için bir bayram gibiydi. Ne kadar kolaymış, iki üç saat içinde bu kadar çocuğu mutlu etmek! Şimdi nerde bu işler! Biz büyükler kafamızı eğmişiz önümüze ve kendimiz ara sıra tiyatroya giderek görevimizi yaptığımızı sanıyoruz”.⁹² Celil Memmedguluzade bu makalesinde hem milli tiyatronun durumunu eleştiriyor, hem de çocuk tiyatrosunun önemini anlatmaya çalışıyor. Ülkenin geleceği olan çocuklar tiyatrodan uzak büyüyor, sonuçta bu durum onların gelecekte tiyatroya ilgi göstermemelerine ve gelecek nesillerin kültürel açıdan geri kalmasına neden oluyor. Mirza bunu önceden gözlemleyip “Yeni Yol” gazetesindeki yazısında bu meseleyi halkın dikkatine sunuyordu. Bu dönemde tiyatro ile bağlı tek problem seyirci ilgisizliği değildi, aynı zamanda gelen seyircilerin tiyatro izlerken davranış kurallarına uymamasıydı. Mirza Celil “Doğu-Rus”ta

⁹⁰ “Azerbaycan Süreli Yayınları” (1832-1920), s.70-71.

⁹¹ Lağlağı, *Molla Nasrettin Dergisi*, Sayı 16, 1 Mayıs 1911.

⁹² “Azerbaycan Süreli Yayınları” (1832-1920), s.93-94.

yayınlanan "Müslüman Tiyatrosu" makalesinde halka sesleniyor ve tiyatro kültürü ile bağlı bilgiler veriyordu. Mirza, üzgün bir şekilde şöyle diyordu: "Tiyatroda seyircinin anarşik tutumu o kadar dayanılmaz hadde ulaşmış ki, saygın aileler tiyatroları terk etmek zorunda kalıyorlar". Bu ve benzeri yazılarla basında tiyatro konusunda geniş tartışmalar yapılmış, halk arasında tiyatro ve tiyatro oyunculuğuna ilgi arttırılmaya çalışılmıştı.

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan basınında geniş yer bulan önemli konulardan biri de Türkçenin yaygın bir biçimde kullanılması ile bağlıydı. Bu konu ile bağlı birsıra makaleler, haberler yer alıyordu. Celil Memmedguluzade başta olmak üzere, bu konu ile bağlı çok sayıda yazarlar makaleler yayınlamış, kendi diline yukarıdan aşağı bakanlar eleştiri yağmuruna tutulmuştu. Bu dönemde Azerbaycan'da Türk, Rus ve Fars eğitilmiş kesimler yaşıyordu ve bu insanlar eğitim aldıkları dillerde konuşmayı tercih ediyor, diğer dillere negatif bakıyorlardı. C. Memmedguluzade "Rus Mahreci" makalesinde de bu meseleye yer veriyor ve şöyle diyordu: "yüzyıllardır benim milletim çalışıyor ki, Arapçayı öğrensin ve kutsal kitabımız olan Kuran'ı okusun. Fakat şimdi çalışıyor ki, Rusça konuşsun". Bunun nedenini ise Rus misyonerlerinin çalışmalarına bağlıyor. Kafkasya'da bulunan tüm kurumlarda Rusça konuşuluyordu. Hatta camilerde bile kendi dilinde değil, Rusça konuşuluyordu. "Milli Bayram" makalesinde ise Mirza hem halkın diline, hem milli tiyatroya, hem de kadına karşı toplumun bakış açısını ortaya koyuyor. Makalede, 1911 yılının 5 Aralık gününde Mirza Fetali Ahundzade'nin anılması ve onun onuruna anım günü düzenlenmesinden bahsediyor.⁹³ Yazar, anım toplantısında Feridun bey Göçerli'nin Türkçe uzun bir konuşma yaptığını, fakat hiç kimsenin dinlemediğini üzüntü ile belirtiyor, dinlemek bir tarafa, Rusça konuşmalara az zaman kalacağı için biran önce konuşmasını tamamlaması için baskı yapıldığını yazıyor.

Tatar gazetelerinin biri İran'dan bahsederken şöyle yazıyordu: "Persiya'da cemaat Şah'tan nedavolnudur", yani "İran'da halk Şah'tan razı değildir". Dilde yaşanan yozlaşma sonucunda yazarlar "ana" kelimesinin yerine "mader", Tatar gazeteciler ise "İran"ı "Persiya" yazıyorlardı. Ve bunların adına "ana dili" diyorlardı. Oysa analarımız ne "mader" duymuşlar, ne de "Persiya".⁹⁴

⁹³ a.g.e., s.95-96.

⁹⁴ Cırcırma, *Molla Nasrettin Dergisi*, Sayı 11, 16 Mart 1908.

C. Memmedguluzade bu makalenin dışında “Tifliski Listok” gazetesinde Rusça yayınlanan “İlkokullarda Azerbaycan Dili” adlı makalesinde devlet okullarında Tatarcanın (Türkçenin) öğretilmemesinin başlıca sebebi olarak halkın kendisini gösteriyor ve yeni tipli okulların açılması ve eğitim sisteminin planlanması için oluşturulan komisyonların hiçbir iş görmediğinin altını çiziyor. Yazar, Tatarca eğitim verecek öğretmenlerin olmadığını da gösteriyor. Çünkü öğretmenlik eğitimi alanlara Tatarca öğretilmiyor. Tatarcanın öğretilmesi için gereken dersliklerin ve kadroların hazırlanması ise uzun yıllar talep eden karmaşık meseledir.⁹⁵

Bu dönemde halkın geleceği açısından önemli meseleler ile bağlı mücadele veren yazarlardan biri de Alimerdan bey Topçubaşı’dır. A. Topçubaşı “Kaspi” gazetesinde toplumu ilgilendiren ciddi sorunların çözülmesi için yollar arıyor, halkın kültürel düzeyinin yükselmesi, hak ve hukuklarının korunması ile bağlı düşüncelerini gazete sütunlarına taşıyordu. “Kaspi” gazetesinde yayınlanan çok sayıdaki makalesinde, ayrıca “Literatura Azerbaydjanskikh Tatar”⁹⁶, “Gazeta na Tatarskom Yazıke”⁹⁷, “Naçala Reform na Kafkaze”⁹⁸, “K Organizasii Zemstva v Zakavkazye”⁹⁹, “K Otmene Organiçeniya Prav Musulman v Gorodskom Samoupravlenii”¹⁰⁰, “K Organizasii Zemelskogo Predstavitelstva”¹⁰¹, “K Samoupravlenii Kavkaze”¹⁰², “Era Vozrojdeniya Musulman”¹⁰³, “K Umitvoreniya Nasionalnostey”¹⁰⁴, “Kogda je Koney Nasionalnoy Raspr?”¹⁰⁵, “Pismo Turetskogo Konstitutsionalista”¹⁰⁶, “Sanitarnie Zametki”¹⁰⁷, “U Uçerejdeniya v Baku Musulmanskogo Vlogotvoritelnogo Obşestva”¹⁰⁸, “Perviy Tatarskiy Dramaturg”¹⁰⁹, “Tatarskiy Yubileniy Spektakl”¹¹⁰, “Naşa Srednee Uçebnie Zavedenie”¹¹¹ vs. makalelerde gazeteci yazar A. Topçubaşı edebi – kültürel yaşamın çeşitli yönlerine ışık tutmuş, Azerbaycan’da milli basın, edebiyat tarihi ve bilimsel

⁹⁵ *Molla Nasrettin Dergisi*, Sayı 11, 16 Mart 1908.

⁹⁶ *Gazeta Kaspi*, Sayı 234, 1903.

⁹⁷ *Kaspi Gazetesi*, Sayı 18, 1905.

⁹⁸ *Gazeta Kaspi*, Sayı 140, 1905.

⁹⁹ *Kaspi Gazetesi*, Sayı 142, 1905.

¹⁰⁰ *Kaspi Gazetesi*, Sayı 150, 1905.

¹⁰¹ *Kaspi Gazetesi*, Sayı 157, 1905.

¹⁰² *Kaspi Gazetesi*, Sayı 218, 1905.

¹⁰³ *Kaspi Gazetesi*, Sayı 221, 1905.

¹⁰⁴ *Kaspi Gazetesi*, Sayı 222, 1905.

¹⁰⁵ *Kaspi Gazetesi*, Sayı 226, 1905.

¹⁰⁶ *Kaspi Gazetesi*, Sayı 228, 1905.

¹⁰⁷ *Kaspi Gazetesi*, Sayı 203, 205, 206, 211, 213, 214, 1904.

¹⁰⁸ *Kaspi Gazetesi*, Sayı 235, 1904.

¹⁰⁹ *Kaspi Gazetesi*, Sayı 203, 1903.

¹¹⁰ *Kaspi Gazetesi*, Sayı 232, 1903.

¹¹¹ *Kaspi Gazetesi*, Sayı 232, 1903.

teorik temelleri, köylülerin sorunları ve hukukları, anayasal haklar, yerel yönetimler, sağlık sistemindeki sorunlar, tiyatro ve sanat, orta ve yüksek öğretim sistemi, kendi kaderini tayin meselelerini gündemine almıştır. Adları çekilen konular ve sorunların çözülmesi için Topçubaşı bu veya diğer şekilde sosyo-politik sorunları da gündeme getiriyor, halkın durumu ile bağlı en önemli politik meselelerin gözden kaçmamasına çalışıyor, milli egemenlik, özgürlük, bağımsız devlet, anayasal yönetim ilkelerini yazılarına taşıyordu. Ayrıca, yazar milli edebiyatla yakinen ilgileniyor, farklı klasiklerin tanıtılması ve eserlerinin okunmasını, eserlerdeki siyasi görüşlere, devletçilik meselelerine önem verilmesini istiyordu. Topçubaşı, 1904 yılında gençlere tiyatro grupları oluşturmayı tavsiye ederken, 1910'da oyuncu Cahangir Zeynalov'un sahne faaliyetinin 25. yılı etkinliği düzenlerken, 1911 yılında M. F. Ahundzade'nin doğumunun 100. yılı dolayısıyla düzenlenen anım gününde bir toplum önderi, siyasi bir lider gibi katkı sağlamıştır. XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan basınına yön veren gazete ve dergilerden biri de "Açık Söz" gazetesiydi. 2 Ekim 1915'te Musavat Partisi'nin organı olarak faaliyete başlayan "Açık Söz" (1915-1918) gazetesi, ilkeli çizgisi ve toplumsal sorunlarla sürekli mücadele yöntemleri ve bu konulardaki kaliteli yazılar ile Azerbaycan'ın toplumsal ve siyasal tarihinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Bakü'de günlük olarak yayınlanan bu gazetenin birinci sayısında isminin altına çizgisini gösteren şu cümle yazıyordu: "Türkleşmek, İslamlaşmak, Çağdaşlaşmak". "Açık Söz" gazetesi hürriyet ve milliyetçilik ilkelerini, aynı zamanda Türkçülük ruhunu çoğu zaman M. E. Resulzade'nin makaleleri aracılığıyla halk kitlelerine iletir, bu duyguları onlara aşıliyordu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucusu olan M. E. Resulzade "Açık Söz" gazetesinde Duma'daki Müslümün milletvekillerinin çalışmaları ile bağlı şunları yazıyordu: "Müslümanlar ne istiyorlar? İstiyorlar ki, Müslüman olduklarına göre ezilmesinler. Müslüman oldukları için bürokratik engellerle karşılaşmasınlar. Dilleri, dinleri her türlü baskıdan uzak olsun. Meğer Müslümanların bu taleplerinin gerçekleştirilmesi vatanın hizmetinde duranların vatan sevgisine engel mi oluşturuyor?".¹¹² Resulzade kendi makalelerinde Duma'da halka belli hakların vermesinin mümkün olduğuna inanıyordu. "Açık Söz" gazetesi de yazarı M. E. Resulzade gibi Azerbaycan toplumunun yararına olan konulara geniş yer veriyor ve sorunların aşılması için çözüm yolları öneriyordu. Gazetenin sürekli yazarlarından biri olan Yusuf Vezir Çemenzeminli makalelerinden birinde eski düşünceli insanlardan

¹¹² A. H. Feyzullayeva, Marif Carçıları, Bakü, 1988, s.56.

bahsederken şöyle yazıyor: “Bir adam eskinin taraftarı oldukta, yeniliği inkar edir, yeniliği inkar ettikte ise gelişmeye düşman olup bu konumunda kalır. Eski düşünceli insanların aklı o kadar çalışamaz hale geliyor ki, sıradan şeyleri bile kavramaktan aciz olurlar.”¹¹³ Y. Çemenzeminli’de “zamane” anlayışı toplumsal gelişme gibi anlatılıyor. Zamane toplumsal gelişme gibi daima ilerliyor. Bu nedenle, bir milletin eski düşünceli bireyleri ne kadar fazla olsa, bir o kadar yavaş gelişiyor. Yazar toplumsal kalkınmaya yürekten inanıyor. Hatta köşe yazısında toplumların sürekli geliştiğini kanıtlamak için örnekler veriyor. “Özetle, yeni hayatımızı ayrıntılı olarak incelediğimizde her an, her dakika ileri gittiğimiz anlaşıyor. Bunu unutmak ve inkar etmek olmaz. Eğitimli insanların sayısı artıyor, basın gelişiyor, erkek ve kız okulları açılıyor, hayır kurumları faaliyete başlıyor, okuma salonları açılıyor, ticaret erbabının sayısı artıyor, Türk mağazaları, matbaalar, fabrikalar açılıyor, köylerde makineli tarıma geçiliyor, değirmenler, pamuk ve ipek kumaşların dokunması için ülkeye yeni dokuma tezgahları getiriliyor”.¹¹⁴ Çemenzeminli, bilgi birikimini ve eğitimi “her zorluğun anahtarı” olarak görüyor, bu düşüncesini daha da ileri taşıyarak şöyle yazıyor: “her kimsenin bilgisi çokdursa, o da ağıdır”.¹¹⁵ Bu düşüncesi onun halkı eğitime, bilgili olmaya seslediğini, milli kurtuluşu yalnız bu yolda gördüğünü kanıtıyor.

1.5. Çarlık Rejimi’nin Dağılma Süreci ve Azerbaycan Basınının Tutumu

1.5.1. Çarlık rejimi’nin dağılma süreci ve Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazanması

23 Şubat 1917’de Rusya’nın başkenti Petrograd’da işçilerin grev ve gösterileri ile başlayan ihtilal, 27 Şubatta 67 bin kişilik başkent askeri biyliyinin gösteriye başlaması ile doruk noktasına çıktı. 28 Şubat 1917’de ihtilil zafere ulaştı.¹¹⁶ 2 Martta Çar 2. Nikola Rusya mutlak monarşi tarihinde sonuncu, lakin tahtı bırakma konusunda ilk kez manifesto imzaladı.

3 Martta Bakü’de işçiler Petrograd’daki işçilere destek amaçlı ile bir günlük işbırakma eylemi düzenlediler. 5 Mart gecesi Bakü’de yeni yönetim kurumu – Bakü Toplumsal Örgütler Şurası ve onun Geçici Yönetim Komitesi oluşturuldu. Mehmet Emin Resulzade bu konuda yazıyor: "Rusya halkları kalplerinde taşıdıkları amaçlarına,

¹¹³ *Açık Söz Gazetesi*, Sayı 238.

¹¹⁴ *Açık Söz Gazetesi*, Sayı 238.

¹¹⁵ *Tarih ve Onun Problemleri*, Sayı 6, 2009, s.171.

¹¹⁶ *Azerbaycan Tarihi*, Cilt V (1900-1920), s. 221

nihayet ulaşılar. Eli kanlı Çar yönetimi, tüm imparatorluk halklarının ortak düşmanı olan istibdad yıkılmıştır".¹¹⁷

3 Mart'ta Güney Kafkasya'da sivil yönetim Özel Güney Kafkasya Komitesi'ne – ÖZAKOM'a devredildi. Söz konusu komite, bölgenin büyük halklarını Devlet Duması'nda temsil eden milletvekillerinden oluşuyordu. ÖZAKOM'un Başkanı Rus Kadeti V.A. Xarlamov, üyeleri – Azerbaycan Türkü kadet, sonralar müsavatçı M.Y. Cəfərov, Gürcü federel-sosyalisti K. Abaşıdze, Ermeni kadeti M. Papacanov, Rus kadeti P. Pereverzev idi.¹¹⁸ Bu tarihten Ekim 1917 Bolşevik İhtilali'ne kadar geçen süre zarfında Bakü'de Menşevikler, Bolşevikler, Eserler¹¹⁹ (sosyal inkılapçılar), Kadetler ve bağımsızlık yanlısı siyasi gruplar arasında açık ve ya gizli şekilde sürekli hakimiyet mücadelesi devam etmiştir.

1917 yılının Şubatında "Burjuva-Demokratik İhtilali"nin zaferinden sonra, Müsavat Partisi meşru zeminde yeni süreci anlatmak ve halkın desteğini kazanmak amacıyla siyasi ve teşkilati çalışmalarını hızlandırdı. 1917 yılının sonbaharında Müsavat, Azerbaycan'da milli-demokrasi hareketine liderlik eden, sınıf ve statüsü farklı olan çeşitli toplumsal tabakaları arkasınca sürükleyen partiye dönüştü. Partinin devlet yapısı konusunda tutumu, onun stratejisini ve faaliyet yönünü belirleyen temel unsurlardı. Müsavat Partisi, Rusiya'nın demokratik feserasyona dönüşmesinin, Azerbaycan'a bu yapı içinde özerklik tanınmasının ve 20 yaşını doldurmuş vatandaşlara seçim hakkı verilmesini talep ediyordu. Monarşinin yıkılmasından bir kaç gün sonra, Gence'de Türk Federasyoncular Partisi (Ademi Merkeziyet) kuruldu. Bu parti, Rusya devletinin özerk arazilerin federasyonuna dönüşmesi görüşünü savunuyordu. Partinin kurucusu ve fikir önderi Nesib bey Yusufbeyli idi.¹²⁰ 3 Temmuz 1917'de Ademi Merkeziyet Partisi ile birleşen Müsavat Partisi "Türk Ademi-Merkeziyet Müsavat Partisi" adını aldı.¹²¹ Birleşme sonucunda Müsavat Partisi 1917 yılının yazında Azerbaycan'ın sosyo-siyasi yaşamının tüm alanlarında büyük nüfuza sahip güçlü siyasi

¹¹⁷ *Kaspiy Gazetesi*, 3 Mart 1917 (Aktaran: Azerbaycan Tarihi, V cilt, s. 221)

¹¹⁸ Azerbaycan Tarihi, Cilt V (1900-1920), s. 221

¹¹⁹ Çarlığın yıkılması döneminde Eserler Azerbaycan'da güçlü kitle partisi değildi. Onlar yalnız ihtilal sürecinde yürüttükleri propoganda-toplumsal, milliyetçilik, vatanın savunulması- sonucu onun çelişkili parti programına inanan geniş halk kitlelerinin katılması sonucu kitle partisine dönüşmüştür. Onlar, Güney Kafkasya'da milli meseleden bahsederken, yalnız sosyalist partilerin nezdinde milletlerin demokrat temsilcileri ile taktik anlaşma yapılmasının mümkün olduğunu iddia ediyor ve "Panislamist düşman" karakteri oluşturulmasında özel çaba harcıyorlardı. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: İ. S. Bağirova, *Politiçeskie Partii i Organizasii Azerbaydjana v Naçale XX. veka*, Elm, Bakü, 1997, s. 333

¹²⁰ Azerbaycan Tarihi, Cilt V (1900-1920), s. 225

¹²¹ ARDA, fon 894, sıyahı 10, iş 176, varak 1-2

örgüte dönüştü. Parti, Azerbaycan halkının milli bağımsızlık talepleri ve hareketinin taşıyıcısı oldu.

22 Ekim 1917'de Bakü Sovyeti'nin yeniden oluşturulması için yapılan seçimler beklenmedik şekilde sonuçlandı. Müsavat 9617, Eserler 6305, Bolşevikler 3823, Menşevikler 687, Taşnaklar 528 oy topladı. Bu sonuçlara göre, Zabrat ilçesi hariç, tüm petrol bölgelerinde Müsavat Partisi zafer kazandı.¹²² 25-29 Ekim tarihlerinde devam eden Müsavat Partisi'nin birinci olağan kurultayında partinin yeni stratejisi ve Azerbaycan'a özerklik verilmesi mücadelesinin yöntemleri belirlendi.¹²³

Milli ideolojiye dayanan partilerin topluma nüfuzunun giderek attığı bir dönemde ülkenin başkenti Petrograd'da gerçekleşen yeni bir ihtilal sadece Azerbaycan'ın değil, tüm bölgenin, hatta ülkenin sonraki dönemine ciddi etki etti. Azerbaycan'da tüm siyasi sürecin gidişatını belirleyen 28 Ekim Devrimi sonucunda Bolşeviklerin yönetime gelmesi, Bakü'de de siyasi parti ve örgütler arasında devam eden mücadeleyi derinleştirdi. Bu durum toplumun değişik kesimlerini temsil eden partiler arasındaki ziddiyetlerin çatışmaya dönüşmesine zemin oluşturdu. Eğer Eser, Menşevik ve Taşnaklar koalisyon bir yönetim, yani Transkafkasya'nın değişik şehirlerinde olduğu gibi, Toplumsal Güvenlik Komitesi oluşturmak istiyorlardıysa, Bolşevikler yönetimin kendi kontrollerindeki Bakü Sovyeti'ne devredilmesini talep ediyorlardı.

Bakü Sovyeti'nin 31 Ekim ve 2 Kasım tarihli toplantısı Bolşeviklerin planlarının ilk aşamasının gerçekleşmesini temin etti. Sovyetin yeni seçilen Yönetim Kurulu Bakü'de yüksek yetkili merci ilan edildi. Şubat ihtilalinden sonra olduğu gibi, Ekim ihtilalinden sonra da, Bakü Sovyeti'nin yönetim kurullarının oluşturulması ve kilit görevlere Ermeni ve Rus asıllı Bolşevikler getirildi.¹²⁴

Ekim Devrimi'nden sonra da, özellikle Bakü'de faaliyet gösteren Bolşevikler, Menşevikler, Taşnaklar, Eserler ve Müsavatçılar arasında iktidarı ele geçirme uğrunda siyasi mücadele şiddetlenerek devam etti. Vladimir Lenin'den her türlü desteği alan Bolşevikler, Taşnakların da yardımı ile hakimiyet mücadelesinde giderek ön plana çıkmaya başladı.¹²⁵ Örneğin, 12-13 Aralık 1917'de Bolşeviklerle Müsavatçılar arasında gerilimin tırmandığı ortamda, yeni seçim kurallarının uygulanması ile Bakü Sovyeti'nin

¹²² Azerbaycan Cumhuriyeti, Edt: N. Ağamalıyeva, Elm Yayınları, Bakü, 1998, s. 47

¹²³ Programnie Dokumenti Musulmanskix Politiceskix Partiy 1917-1920 g., Oxford Press, London, 1985, s. 13-15

¹²⁴ Azerbaycan Tarihi (XIX-XXI Yüzyılın Başları), s. 249

¹²⁵ Yusif Ağayev, Sabuhi Ahmedov, *İstiklal Yürüyüşü 1918*, Altun KitapYay., Bakü, 2009, s. 14

yeni üyelerinin seçimi yapıldı. Sonuçlar Müsavat açısından beklendiği gibi olmadı. Bolşeviklerin 51 oyuna karşı Müsavatçılar 21 oy aldı. 41 oy alan Taşnaklar, 38 oy alan sol Eserler ve 28 oy alan sağ Eserler de Müsavatçıları geride bıraktılar. Toplam 11 oy alan Menşevikler Müsavatçılardan geri kaldılar.¹²⁶ Yeni Yöneyim Komitesine 6 Bolşevik, 5 Taşnak, 4 solcu Eser, 3 sağcı Eser, 2 Müsavatçı üye dahil oldu. Konjonktürün giderek Bolşeviklerin lehine değişmesi, milli bağımsızlık yanlılarını yeni arayışlara itti. Bakü hariç, Azerbaycan'ın diğer bölgelerindeki kamuoyu tamamen bağımsız devletin kurulması sürecini destekliyordu.

Bakü Sovyetine seçimlere hazırlığın devam ettiği ortamda, 11 Kasım 1917'de Tiflis'te Güney Kafkasya'nın tüm siyasi partilerin, milli ve toplumsal örgütlerin delegelerinin katılımı ile yapılan toplantıda bölgeyi bağımsız olarak yönetecek hükümetin oluşturulması için bildiri kabul edildi.¹²⁷ 15 Kasımda bölgenin üç büyük halkının ve onların siyasi delegelerinin yer aldığı Transkafkasya Komissarlığı kuruldu. Buraya dört Azerbaycanlı üye-H. Hasmammedov, F.H. Hoyski, M.Y. Caferov, H. Melikaslanov-dahil idi. Komissarlığa Gürcü Menşeviki E.P. Gegeçkori başkanlık ediyordu.

RSFSR tarafından oluşturulan tehlikeni dikkate alan Transkafkasya Komissarlığı Don şehrinde ve Kuzey Kafkasya'da "Beyazlar" hareketinin lideri Kaledin, Karaulov, Filimonov vb. ile ittifak kurmak amacıyla irtibata geçti. 28 Kasımda Tiflis'te Kafkasya, Güney Rusya ve Ukrayna anti-bolşevik kuvvetlerinin hareket birliği oluşturulması amacıyla toplantı düzenlendi. 6 Aralıkta Transkafkasya Komissarlığı'nın oturumunda Bakü ve Dağıstan'daki durum müzakere edilirken, Bolşeviklere karşı kesin önlemler alınması konusunda görüşler seslendi.¹²⁸

Brest-Litovsk'de barış görüşmeleri sonlandıktan sonra, 6 Aralık 1917 tarihinde Alman-Türk kuvvetleri hücum başlattılar. 1918 yılının Ocak ayının başlarında Türk kuvvetleri Ardahan, Kars ve Batum vilayetlerini işgaldan kurtardı. Türk kuvvetlerinin ilerleyişi Transkafkasya Komissarlığı'nı tedirgin etti. 1918 yılının 6 Şubat tarihinde Kafkas cephesinin komutanı Vahip Paşa'ya Osmanlı ile barış görüşmelerine başlamaya hazır oldukları yönünde telgraf gönderildi. Bölgede hiçbir nüfuzu ve gücü bulunmayan Transkafkasya Komissarlığı kendini feshetmeğe mecbur kaldı. 10 Şubatta

¹²⁶ Aydın Balayev, *Azerbaydjanskoe Natsionalnoe Dvijenie v 1917-1918 gg.*, Elm Yayınları, Bakü, 1998, s. 58

¹²⁷ Azerbaycan Tarihi (XIX-XXI Yüzyılın Başları), s. 250

¹²⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti, s. 57

Transkafkasya'dan Müessisler Meclisi'ne seçilmiş temsilciler Tiflis'te toplanarak, Transkafkasya Seymi'ni oluşturdular. Bu durum Bolşeviklerce reel tehlike olarak değerlendirildi.¹²⁹ Seym, Bolşeviklerin Güney Kafkasya'yı ele geçirmesine engel olacak bir güce çevrilirse, Sovyet Rusya bölgeden tamamen uzaklaşmakla karşı karşıya kalacaktı.

24 Şubat'ta Bakü'de Birinci Müslüman askeri birliynin oluşturulması için buraya gelen Tümgeneral H. Talışinski ve karargah subayları tren garında hapsedildiler. Bu durum, Müslüman ahalinin büyük itirazına sebep oldu ve Bolşeviklerin onları özgür bırakması ile sonuçlandı. Talışinski ve onun subayları Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin bulunduğu binada toplanıp çalışmaya başladılar.¹³⁰

Müsavat'ın çeşitli faaliyetleri sonucu, Bakü'de Azerbaycanlıların hakimiyeti ele geçireceğinden korkuya kapılan Taşnaksütyun liderleri ile yerli Bolşevikler işbirliğini sıkılaştırdılar. Aslında yerli Bolşevikler zaten bolşevik maskesi ile asıl yüzlerini saklayan Bakü Sovyeti'nin Ermeni liderleri idi. Böylece, iki tarafın da ortak amacı Azerbaycan'ı Türk-Müslüman varlığından topyekun temizlemek idi. Bakü petrollerini ele geçirmeye çalışan Bolşevik Rusya ise onlara her türlü desteği veriyordu. Taşnaksütyun Partisi ve Ermeni Milli Komitesi Bolşeviklerle sıkı işbirliği oluşturdular.

Bolşevikler, Bakü ve Azerbaycan'ı Sovyet Rusya'nın, Taşnaklar ise hayali "Büyük Ermenistan"ın bir parçası gibi görmek istiyorlardı. Onların nihai hedefi farklı olsa da, bu aşamada bir ortak düşmanları vardı – kendi ulusal partilerini, özellikle bağımsızlık yanlısı Müsavat'ı destekleyen yerli Müslüman nüfus. Siyasi rakibin yok edilmesi için bilinçli olarak etnik temizlik süreci başlatıldı. Bakü Sovyeti, Bakü vilayetinde, Azerbaycanlıların yok edilmesini amaçlayan cinayet planını hayata geçirmeye karar verdi. Sovyetin emrinde Ermenilerin çoğunlukta bulunduğu "Kırmızı Gvardiya" adlı askeri kuvvet mevcuttu. Azerbaycan Türklerine karşı başlatılacak katliam planını komuta etmek amacıyla 30 Mart 1918'de Bakü Sovyeti nezdinde İnkilabi- Müdafaa Komitesi oluşturuldu.¹³¹

1918 yılının Mart ayının sonu, Nisan ayının başlarında Bakü'de Ermeni yanlısı Bolşevik liderlerin yönetimi ve aktif katılımı ile etnik zeminde yapılmış korkunç katliam sonucunda binlerce Türk-müslüman sivil ahali öldürüldü. Tarihe "Mart faciası" olarak geçen bu kanlı olay, kısa sürede Bakü sınırlarını aşarak, ülkenin diğer bölgelerine

¹²⁹ T. Nasirov, *Borba za Vlast v Azerbaydjane (1917-1920)*, Elm Yayınları, Bakü, 1993, s. 35

¹³⁰ Mehman Süleymanov, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Herbi Yayınevi, Bakü, 1999, s. 56

¹³¹ Ağayev, Ahmedov, a.g.e., s. 15

yayıldı. Şamahı, Lenkaran, Guba, Erivan, Nahçıvan, Zengezur, Göyçe ve Karabağ'da on binlerce insan soykırıma tabe tutuldu. Katliamlar 18 Nisana kadar devam etti. Bakü vilayetinde Türklere karşı yapılan katlimalara Ermeni asıllı Stepan Şaumyan, diğer bölgelerdeki Ermeni mezalimine ise yine Ermeni asıllı Andranik başçılık etmiştir.¹³²

1918 yılının Mart ayının son günleri ve Nisan ayı Azerbaycan tarihine kanlı ve facialı günler gibi yazılmıştır. Azerbaycan'ın istiklal tarihinin önemli isimlerinden biri olan araştırmacı yazar Cahangir Zeynaloğlu "Mart Olayları" hakkında şöyle yazıyor: "Taşnak" Fırkası özel bir program dahilinde muntazam olarak Bakü'de Müslümanları katletti. Bu katliama "Bolşevik-Müsavat fırka savaşı" adı verildi ve katledilenlerin malları yağmalandı ve yakıldı. 31 Martta başlayan bu kıyım üç gün devam etti... Şehitlerin sayısı 35 binden fazla idi. Katliamdan kaçan Müslüman halk civar köy ve kasabalara sığındı".

1917 yılının Şubat ayında Rusya'da Romanovlar hanedanı devrildi. Ülkede demokratik yönetim oluşturmak için Müessisler Meclisi'ne seçimler yapılmasına karar verildi. Monarşi rejimine son verildikten sonra iktidara gelen Geçici Hükümet Güney Kafkasya'yı yönetecek Özel Komite oluşturdu. Lakin, Ekim Devrimi gerçekleşince, Güney Kafkasya'dan Müessisler Meclisi'ne seçilen vekiller Petrograd'a ve Moskova'ya gidemediler. Bolşevikler, Müessisler Meclisi'ni feshettikten sonra, bu vekiller, 23 Şubat 1918 tarihinde Tiflis'te Güney Kafkasya'nın yüksek hakimiyet kurumu olan Transkafkasya Seymi'ni, başka bir ifade ile Transkafkasya Parlamenti'ni oluşturdular. Seym'de Müslüman fraksiyonunu, Rusya'nın Müessisler Meclisi'ne seçimler zamanı Azerbaycan'ın, aynı zamanda tüm Güney Kafkasyalı 1 milyondan fazla Türk-Müslüman seçmenin oyunu almış 44 vekil temsil ediyordu. Halkın seçtiği vekillerden oluşan seym'in Müslüman fraksiyonu, aslında, Transkafkasya Müslüman Şurasıydı ve tüm Güney Kafkasya Müslüman parlamentosu fonksiyonunu yerine getiriyordu. 22 Nisan 1918'de Güney Kafkasya Transkafkasya Seymi tarafından bağımsız devlet ilan edildi. Yeni devletin adı Transkafkasya Demokratik Federe Cumhuriyeti (TDFC) olarak belirlendi.¹³³ Lakin ister iç, isterse de dış politika alanında milli çıkarların çatışması, yeni hükümetin ciddi adımlar atmasını engelledi. Sonuçta,

¹³² Ermenilerin Taşnakçıların ve Bolşeviklerin işbirliği ve onların kışkırtması sonucu Güney Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde Azerbaycan Türklerine karşı uyguladıkları katliamlarla ilgili dah geniş bilgi için bkz: Vagif Arzumanli, Veli Habiboğlu, Kamil Muhtarov, *1918 Katliamları*, "Öğretmen"Yayınları, Bakü, 1995, s. 5-37

¹³³ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, Cilt I, s. 28

Gürcü vekiller Seymden ayrıldılar ve 26 Mayıs 1918'de Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan ettiler.

27 Mayıs'ta Seymin Müslüman Fraksiyonu üyeleri kendi oturumlarını yaptılar ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmek kararına geldiler. Bu amaçla, Transkafkasya Müslüman Şurası kendini Azerbaycan Milli Şurası, daha doğrusu Azerbaycan Parlamentosu ilan etti. Böylece, aslında Azerbaycan'da ilk parlamento oluştu ve ilk parlamenter yönetimin temeli atıldı. Mehmet Emin Resulzade Milli Şura'nın Başkanı seçildi. Bu sırada Batum'da Osmanlı ile yürütülen müzakerelerde bulunan Resulzade giyabında Milli Şura'nın Başkanı seçildi. Hasan bey Ağayev ve Mir Hidayet Seyidov ise onun yardımcıları tayin olundular. Azerbaycan Milli Şurası'nın 27 Mayıs'ta gerçekleştirdiği oturumunda, aynı zamanda, Feteli Han Hoyski oybirliği ile Milli Şura'ya tabi Meclis Hükümeti'nin Başkanı seçildi. 28 Mayıs'ta gerçekleşen tarihi oturumda Azerbaycan'ın Bağımsızlık (İstiklal) Bildirisi kabul edildi.¹³⁴

1.5.2. Çarlık Rejimi'nin dağılması sürecinde Azerbaycan basını

Azerbaycan halkının siyasi açıdan sık birleşmesinde “Musavat” (Beraberlik) Müslüman Demokratik Partisi önemli işler görmüştür. Partiye halkın çıkarları uğrunda mücadelede tecrübeli, milli-bağımsızlık hareketinin amaç ve görevlerini iyi kavraymış çok sayıda aydın ve siyasetçi önderlik etmiştir. Musavat Partisi Ekim 1911'de Bakü'de tesis edilmiştir. Partinin kurucu üyeleri aydın, siyasetçi, gazeteci ve yazar kimlikleri ile bilinen Tağı Nağıyev, Mehmet Ali Resulzade (Resuloğlu) ve Abaskulu Kazımzade üçlüsü olmuştur. Tarih kitaplarında Musavat Partisi'nin kurucuları ve kurulma tarihi ile bağlı çeşitli savlar vardır. Şöyle ki, A. Rayevski partinin temelini M. A. Resulzade tarafından, H. Baykara ise partinin temelini yukarıda isimleri sayılan üç şahıs tarafından atıldığını ileri sürüyor.¹³⁵ M. D. Hüseyinov kitabında partinin kurucuları sırasında M. E. Resulzade, Gulamrıza Şerifzade ve Kerbelayı Veli Mikayılov'un adlarını zikrediyor.¹³⁶ Musavat Partisi'nin nasıl kurulması ile bağlı kesin bilgiyi bu örgütün kurucularından ve aktif üyelerinden olan Mehmet Ali Resuloğlu vermiştir: “1911 yılının sonbaharıydı. Birgün arkadaşlarla gizli toplantı ve meşveret yerimiz olan rahmetli Abbas bey'in hırdavat mağazasının arka kısmında oturuyorduk, arkadaşlarımızdan merhum Tağı Nağı oğlu içeri dahil oldu ve bizlere “Gürcülerin,

¹³⁴ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, Cilt 1, Lider Yay., Bakü, 2005, s. 28

¹³⁵ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Bakü, 1992, s.184.

¹³⁶ H. Memmedov, *Azerbaycan Milli Hareketi*, Sabah Yayınları, Bakü, 1996, s.101.

Ermenilerin ve Rusların siyasi partileri var. Bizim neden bir partimiz olmasın. Biz de bir siyasi parti kuralım” dedi. Birkaç gün süren müzakere ve istişarelerden sonra “Musavat Partisi”ni kurmaya karar verdik. Zaten merhum Resulzade Mehmet Emin bey de o tarihlerde bulunduğu İstanbul’da bizlere yazdığı yazısında bir siyasi örgüte ihtiyaç olduğunu kaydediyordu”.¹³⁷ Musavat Partisi’nin kurucularından olan bu üç kişi önceleri “Hümmet”çi olduklarından dolayı “Hümmet”in sıralarında belirli ölçüde deneyim kazanmışlardı. Kısa süre sonra Musavat Partisi’nin sıralarına yeni üyeler dahil olmaya başlıyor. Parti kısa sürede aydınların, işçilerin, köylülerin, memurların, küçük esnafın ilgisini çekmeyi başarıyor ve kitle partisine dönüşüyor.¹³⁸ Bu durum, partinin halkın gözünde demokratik parti gibi tanınmasına yardım ediyor. Musavat Partisi eşitlik ve kalkınma, özgürlük ve bağımsızlık düşüncelerini ilan etmiş, karşısına evrensel değerlerin korunması ve geliştirilmesi uğrunda mücadele görevini koymuştu.

1912 yılında partinin tüm siyasi çalışmaları ve hedeflerini kapsayan üç bölümden oluşan yeni parti programı açıklandı.¹³⁹ Söz konusu program partinin çalışmalarının birinci aşamasını ve ideoloji temelini öğrenmeye yardım ediyor:

- 1) Millet ve mezhep farkı gözetmeksizin tüm Müslümanların birleşmesi;
- 2) Müslüman ülkelerin yitirilmiş bağımsızlıklarının yeniden kazanılması;
- 3) Bağımsızlıklarını kazanan ve korumak için mücadele eden tüm Müslüman devletlerine maddi ve manevi destek vermek;
- 4) Müslüman ülkelerin ve milletlerin savunma kapasitelerini artırmak için yardım etmek;
- 5) Bu amaçların gerçekleşmesine engel olan tüm barikatları yok etmek;
- 6) Müslümanların birliğine ve gelişmesine çalışan diğer partilerle işbirliği yapmak;
- 7) Dünya halklarının mutluluğu ve gelişmesi için çalışan diğer toplumlarla ihtiyaç olursa ilişki kurmak ve görüş alış verişinde bulunmak;
- 8) Müslümanların yaşam uğrundaki mücadelesini arttırmak, onların ticari, sanayi ve genel olarak ekonomik açıdan kalkınmasının gerçekleşmesine yardım etmek.¹⁴⁰

Musavat Partisi önceleri tarihi zorunluluktan dolayı siyasi mücadelesinde İslamcılığı öne çıkarmıştı. Fakat bu, ayrı-ayrı araştırmacılar tarafından yalnış yorum

¹³⁷ Mehmet Ali Resuloğlu, *Musavat Partisi’nin Kuruluşu*, **Musavat Bülteni**, Sayı 4, İstanbul, 1962. s.15-17.

¹³⁸ D. Seyidzade, *Azerbaycan XX. Yüzyılın Başlarında: Bağımsızlığa Götüren Yollar*, Bakü, 1998, s.133.

¹³⁹ Nesiman Yakublu, *Musavat Partisi’nin Tarihi*, Ay-Yıldız, Bakü, 1997, s.41-42.

¹⁴⁰ Yakublu, a.g.e., s.41-42

olarak dile getirilmiş ve partiye “panislamist” damgası yaftalanmıştır. Parti tüm yazılarda “ümme” ve “millet”, “türklük” ve “müslümanlık” gibi kavramları bir birinden ayırmamış, amaç olarak karşısına yalnız Müslüman memleketlerin bağımsızlığına kavuşmasına yardım etmeyi, kalkınmasını desteklemeyi koymuştu. M. E. Resulzade yazıyordu: “Amacımız milli-demokratik bir amaçtır, demokratiğimiz radikalizm boyutuna ulaşıyor”.¹⁴¹ Musavat’ın çok geçmeden Azerbaycan’ın, Kafkasya’nın, aynı zamanda Rusya’nın ayrı ayrı bölgelerinde yerel teşkilatları oluşuyor. Partinin ideolojisinin halk kitleleri arasında hızla yayılmasına Azerbaycan’ın içinde bulunduğu tarihi, politik, ekonomik, etno-sosyal ortam yardım ediyordu. Diğer siyasal partilerden farklı olarak, Musavat Partisi bağımsız Azerbaycan devletinin kurulması için mücadele ediyordu. A. Ağayev’in Türkiye’ye mühaciret etmesinden sonra “Difai” örgütünün diğer üyelerinin Musavat’a katılması, partinin siyasi potansiyelini bir hayli arttırdı. Musavat Partisi’nin 1911-1913 yıllarındaki çalışmalarının önemli kısmını Balkan Harbi ile bağlı halk arasında yürüttüğü Osmanlı’ya askeri ve maddi yardım çalışmaları oluşturuyor. Musavatçılar Balkan Harbi’nde Türkiye hükümetine yardım topluyor, tüm Müslümanları birleşerek işbirliği içinde Osmanlı devletine destek olmaya sesliyordu.¹⁴² 1912 yılının 22 Ekim günü Bakü’de jandarma komutanı şehrin polis karakoluna aşağıdaki bilgiyi iletmiştir: 21 Ekim’de Tiflis’ten Bakü’ye 74 paket gelmiştir, bu paketlerin her birinin içinde “yerli Müslümanlar ve Müslüman okulları için” hazırlanmış 4 broşür vardır. “Müslüman Kardeşlerimize” adlı bültende şöyle deniliyordu: “Kurtuluşumuz Türkiye İmparatorluğu’nun mevcudiyetinden ve onun terakkisine bağlıdır, bu terakki için ise tehlike oluşturan devlet “iddialı zalim”, “dünyanın jandarması”, “kuzey ayısı”, “zalim Çarlık Rusyası”dır. Çarlık Rusyası, Bulgarların, Sırpların, Karadağlıların hem canlı kuvvet, hem de silahlandırarak Türkiye’ye karşı mücadele etmelerini sağlıyor”.¹⁴³ Çarlık yönetimini ciddi endişeye düşüren, Kafkasya Müslümanlarını uyandıran bu tarihi bildiri “Sebiül-Reşad” dergisinde yer yayınlanmıştı.¹⁴⁴ Bir hususu da belirtmek gerekir ki, buna benzer bir bildiri 20 Ekim 1912 yılında Tiflis’ten Astrahan’a Neriman Nerimanov’a gönderilmişti.¹⁴⁵

¹⁴¹ M. Oruclu, *Azerbaycan’da ve Mühacirette Musavat Partisi’nin Faaliyeti*, Azərneşr Yayınları, Bakü, 2001, s.57.

¹⁴² Nesiman Yakublu, *Azerbaycan Milli İstiklal Mücadelesi ve Muhammet Emin Resulzade*, Bakü, 2001, s.44.

¹⁴³ Oruclu, a.g.e., s.134.

¹⁴⁴ İ. S. Bagirova, *Politiçeskie Partii i Organizatsii Azerbaydjana v Naçale XX Veka*, Elm, Baku, 1997, s.188.

¹⁴⁵ Bagirova, a.g.e., s.189.

M. E. Resulzade 1913 yılında Romanovlar sülalesinin tahta çıkmasının 300. yılı dolayısıyla Çar yönetiminin çıkardığı genel af kararından yararlanarak Azerbaycan'a döndü ve "Musavat"ın liderliğini ele alarak, partinin programına yeni siyasal konjonktüre uygun şekilde biçim verdi, örgütü Türk-İslam sentezini temel alan Türkçü bir yapıya soktu.¹⁴⁶ Resulzade'nin geniş halk kesimlerini siyasi mücadeleye kanalize etmesinde genel yayın yönetmeni olduğu ve yayın hayatına 1915 yılında başlayan "Açık Söz" gazetesi büyük rol oynadı. Bu gazete hakta M. E. Resulzade şöyle yazıyordu: "Açık Söz" ilk kez o zamana kadar "Kafkasya Müslümanı" veya "Tatar" denilen halkın "Türk" olduğunu korkmadan ve ısrarla dile getirdi, bu hususta uygulanan sansürleri aşmak için büyük mücadeleye başladı".¹⁴⁷ "Açık Söz" Ekim Devrimi'nden önceki Azerbaycan basınının geleneğini devam ettirerek, kendi sayfalarında ister ülkede, isterse de dünyada yaşanan gelişmelerin yorumunu yapan detaylı köşe yazıları yayınlıyordu. Gazete bilim ve kültürün gelişmesine hizmet eden makalelerle hem de eğitim misyonunu gerçekleştiriyordu. "Açık Söz" halkı dönemin politik gerçekliklerini yansıtan Devlet Duması'nın faaliyetini, Azerbaycan parlamenterlerinin Duma'daki çalışmalarını ve konuşmalarını detaylı bir şekilde okurlara iletiliyor, okurların dikkatini Duma'da gündeme gelen konulara yönelterek kamuoyu oluşturmaya çalışıyor, bu yolla da onların bir seçmen olarak kendilerine daha fazla değer vermelerini sağlıyordu. Milli, dini ve etnik kimlik meseleleri ile bağlı gazetede yayınlanan çok sayıda belge ve yazılar, milli bilincin gelişmesinde, gençlerin, özellikle de üniversite öğrencilerinin ideolojik yönde kendilerini eğitmelerinde büyük rol oynuyordu. Mirza Bala Mehmetzade şöyle yazıyordu: "... Rusya İmparatorluğu içindeki Türkler, aynı zamanda Azerbaycanlılar, Rus milliyetiyle hiçbir ilişkisi ve bağı olmayan ayrı ve bağımsız milli bir mevcudiyettir. Kendi ayrı dilleri, edebiyatları, hristiyanlıktan başka bir dinleri, örf ve adetleri, parlak tarihleri ve kültürel mirasları ile tam bir millet olan bu Türklerin kurtuluş mücadelesi Resulzade tarafından topyekun ele alınmış ve Musavat Partisi ile bu partinin yayın organı olan "Açık Söz" gazetesi bu hareketin önderi olmuşlar.¹⁴⁸ Gazetenin 6 Ekim 1915 tarihli sayısında "İhtiyaçlarımız" adlı köşe yazısında Resulzade şöyle yazıyordu: "Karanlık ve cehalet içinde kalan halkımızın ışıklanıp da zamanenin terakkisi ile uygun bir yaşam tarzına kavuşması yalnız Müslümanların değil, hükümet ve devletin de

¹⁴⁶ Seyidzade, *Azerbaycan XX. Yüzyılın Başlarında: Bağımsızlığa Götüren Yollar*, Bakü, 1998, s. 109

¹⁴⁷ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Bakü, 1990, s.19.

¹⁴⁸ Yakublu, a.g.e., s.36.

çıkarlarına hizmet edecektir".¹⁴⁹ Yazıda odak noktasında milli kültür problemlerinin olması radikal yönlü parti üyelerince ciddi bir biçimde eleştirilse de, bir süre sonra bu aydınlar da bu yazının siyasi bir manevra olduğunu ve irticanın güçlü olduğu dönemde bir anlamda pasivleşen siyasi ortamı hareketlendirmek amacıyla yazıldığını anladılar. Bir süre sonra Azerbaycan basınında halkın temel ihtiyaçlarının neler olması yönünde yazılar ağırlıklı olarak yer almaya başladı ve böylece I. Dünya Savaşı gidişatında baskı ve sansür altına alınan aydınlar yeniden aktif şekilde siyasi ve toplumsal tartışmalara katılmaya başladılar. "Açık Söz" gazetesi kısa sürede "siyasal türkçülüğün" en yüksek aşaması olan "azerbaycancılık" ideolojisinin savunucusuna, devrimci Azerbaycan milliyetçiliğinin kürsüsüne dönüştü. Doğal olarak, bunun için uygun siyasal ortam da oluşmalıydı, nitekim bu ortam Rusya'da 1917 yılının Şubat ayında yaşanan ihtilalin zaferi ve monarşinin çökmesi ile oluştu.

Musavat Partisi Azerbaycan'da mevcut olan diğer siyasi parti ve örgütler gibi Şubat Burjuva Demokratik Devrimi'ne kadar meşru zeminde çalışmalarını yürütemiyordu. Bu nedenle parti üyeleri baskı ve takiplere maruz kalıyorlardı. M. E. Resulzade'nin İran'a, İran üzerinden İstanbul'a geçip Azerbaycan'a dönememesinin başlıca nedeni bu baskı ortamı olmuştu. Bunun sonucunda örgütün ilk programının "ciddi uyarı" başlıklı kısmında şöyle yazıyordu: "Musavat Partisi'nin Bakü şubesi üyelerini Rus Hükümeti'nin ve onun ajanlarının dikkatlerini çekmemeleri için dikkatli olmaya ve açık şekilde propaganda yapmaktan sakınmaya sesliyor".¹⁵⁰ Kuşkusuz bu dönemde – yani partinin yasal olmadığı dönemlerde de siyasi mücadelesine devam etmiştir. Mücadelenin gizliliği ve siyasi ortamın karmaşık olması örgütün faaliyetinin takip edilmesinin karşısını almamıştır. Nitekim, takipler sonucunda Musavat Partisi geçici olarak faaliyetini durdurmuştur. Şubat Devrimi'nden sonra yeniden aktif faaliyete başlayan parti, kısa sürede Azerbaycan'da en güçlü siyasi aktöre dönüşmüştür.

M. E. Resulzade Şubat Devrimi'ni destekliyor, yasal yolla ülkedeki tüm halkların kendi kaderini tayin etme hukukuna kavuşacağına inanıyordu. Yeni ortam, şartlardaki köklü değişme "Musavat"ın parti programını güncellemesi zorunluğunu ortaya çıkardı. Devrimden birkaç gün sonra Nesif bey Yusufbeyli liderliğinde yeni bir parti – "Türk Ademi Merkeziyet Partisi" kuruldu ve ilk defa olarak soz konusu parti Azerbaycan'a kendi kaderini tayin hukukunun verilmesini talep etti. N.Yusufbeyli

¹⁴⁹ Mehmet Emin Resulzade, İhtiyaçlarımız, Sayı 6, 6 Ekim 1915.

¹⁵⁰ Yakublu, a.g.e., s.40.

Ukrayna'nın Odessa şehrinde hukuk eğitimi almış, kısa süre Kırım'ın Bahçesaray şehrinde yaşamıştı. Burada "Tercüman" gazetesinin genel yayın yönetmeni İsmayıl bey Gaspıralı ile çalışmış ve İsmayıl beyin Türkçülük düşünceleri onun siyasi düşüncelerini ciddi bir şekilde etkilemiştir. Yusufbeyli 1908 yılında önce Türkiye'ye gelmiş, daha sonra ise Gence'ye yerleşmiştir.¹⁵¹ Gence'de yaşadığı ilk yıllarda şehirdeki "Müslüman Hayır Kurumu"nun işinde aktif yer almıştı. Şubat Devrimi'nden sonra "Türk Ademi Merkiziyet Partisi"ni kurmuştur. Parti aşağıda yer alan siyasi görevleri belirlemiştir:

- 1) Rusya'nın federe yapıya dönüşmesine dayanan demokratik cumhuriyet olması;
- 2) Azerbaycan'a, Türkistan'a, Kırgızistan'a ve Başkurdistan'a özerklik verilmesi;
- 3) Volga ve Kırım Türklerine özerklik verilmesi.

Partinin programına göre özerk birimler içişlerinde geniş yetkilerle donatılmalıydı. Merkezi yönetimin yetkilerine ise savunma, dışişleri, gümrük ve hazine işleri dahil olmalıydı. Bu plan Şubat Devrimi'nde sonra birkaç partinin programına dahil edildi. Programda siyasi meselelerin yanı sıra, Müslümanların toplumsal yaşamı da unutulmamıştı. Programda belirtiliyor ki, parti milli-demokratik ilkelere dayanarak toprak sahiplerinin ve işçilerin haklarının korunmasını kendi görevi sayıyor. 2 Nisan 1917'de Gence'de yapılan mitingde Müslümanları birliğe, siyasi açıdan aktif olmaya sesliyor, demokratik prensipler çerçevesinde özerklik taleplerini ileri sürüyordu.

15-20 Nisan 1917 tarihlerinde Bakü'de Kafkas Müslümanlarının kongresi yapıldı. Kongreye Azerbaycan'ın tüm siyasi örgütleri katıldı. Buraya müsavâtçılar, ademi merkeziler, bolşevikler ve panislamist örgütlerin üyeleri de katıldı. Başlıca gündem maddesi olan Rusya'nın devlet yapısı ile ilgili kongrede konuşma yapan M. E. Resulzade, Rusya Müslümanları için özerklik talebinde bulunup, bunun yasama erki tarafından yasalaştırılmasını talep etmişti. Bu öneri aslında ademi merkezilerin parti programından alınmıştı. Kongre Rusya Müslümanlarının birleşmesi sloganı altında yapıldı. A. Topçubaşı Müslümanları birleşmeye ve yaklaşan genel seçimlerde oy kullanmaya sesledi. Kongrede Musavat ve federeciler temel konulardan fikir birliği içinde hareket ettiler. Bu fikir birliği iki partinin gelecekte birleşmesine temel oluşturdu. "Açık Söz" gazetesinde yer alan seri makalelerde M. E. Resulzade Rusya'daki Müslüman halkların kendi devletlerini kurması taleplerine ünitercilerin dini açıdan

¹⁵¹ Yakublu, a.g.e., s.47.

yaklaşmasını eleştirerek, ünitercilerin “millet” kavramına yaklaşımının doğru olmadığını ve “Müslüman milleti” diye bir milletin olmadığını, İslam dinine inanan milletlerin olduğunu savundu. M. E. Resulzade milleti belirleyen unsurlardan dilin, tarihin, örf ve adetlerin din faktörüne oranla daha belirleyici olduğunu ileri sürdü. Düşüncesini daha da derinleştiren Resulzade Türk halklarının aynı kökene sahip olduklarını, fakat onlar arasında dil dialektinde ve halklara mahsus farklı özelliklerin olduğunu belirterek, hiçbir halkın bu özelliklerinden vazgeçmeyeceğini söyledi. M. E. Resulzade dünyadaki kara alanın 1/6'ni kapsayan ve 170 milyon insanın yaşadığı Rusya'nın üniter devlet yapısını devam ettirmesinin imkansız olduğunu savunuyordu. Dolayısıyla, artık 1917 yılında Rusya bu gerçekliği kabul etmeli ve halkların gerçek “ev”ine dönüşmelidir. Kurulduğu ilk üç yılda zayıf örgütlenmesi ve kısıtlı olanaklarına rağmen, Şubat Devrimi'nden sonra tüm siyasi rakiplerini geçerek, hatta düşmanlarının (Stepan Şaumyan) da kabul ettiği gibi, Transkafkasya'nın en nüfuzlu siyasi partisine dönüşen Türk Ademi Merkez Partisi “Musavat”ın ve onun yayın organı olan “Açık Söz” gazetesinin Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasında, istiklal ve hürriyet bayrağının yükselmesinde, Azerbaycan halkının milli-kültürel bir varlık olarak dünya halkları arasında yerini almasında çok büyük hizmetleri olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

2. AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ DÖNEMİNDE AZERBAYCAN BASINI

Azerbaycan'ın 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını kazanmasında ulusal basının önemli rolü olmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin tüm lider kadrosunun hem bir lider olarak gelişmesinde, hem de bu kişilerin politik çalışmalarında basının önemli katkısı olmuştur. Genel olarak bu dönemin basın yayın çalışmaları Hasan bey Zerdabi'nin düşünceleri ve onun yayınladığı ilk Azerice gazete olan "Ekinci"nin ilkelerinin çizgisinde devam etmiştir.

2.1. AHC Döneminde Azerbaycan Basınının İdeolojik Yapısı ve Gündemi

Geride bıraktığımız XX. yüzyılın başlarında, dünyada çok ciddi politik, askeri ve ekonomik süreçler yaşandı. Devletlerarasında yaşanan ekonomik rekabet, emperyalizmin hızlanmasına neden oldu, bunun sonucunda da dünya halkları o zamana kadar karşılaşmadıkları bir felaketle karşı karşıya kaldılar. I. Dünya Savaşı milyonlarca insanın ölümüne, yaralanmasına, ciddi ekonomik çöküntüye, açlık ve sefalete neden oldu. Bu süreçten sadece insanlar değil, yüzyıllardır varlıklarını devam ettiren Osmanlı, Avusturya-Macaristan, Çarlık Rusyası gibi devletler de nasibini aldı ve dünya siyasetinin sahnesinden silinerek tarihin sahifalarında yerlerini aldılar. Aynen Fransa Burjuva İhtilali'nden sonra olduğu gibi, dünyada yeni bir milliyetçilik dalgası yayıldı, Avrupa'da, Amerika'da, Afrika'da, Asya'da çok sayıda halk kendi geleceğini belirlemek için mücadeleye başladılar. Bu etnik uyanmadan Azerbaycan aydınları da yararlanmak için halkın özgürlüğü ve bağımsızlığı için mücadeleye başladılar. Bu mücadele daha ziyade basında, ideolojik alanda kendini hissettirmeye başladı. Söz konusu yıllarda Azerbaycan aydınları basın yayının yardımı ile romantik aydınlanmadan gerçekçi aydınlanma sürecine dahil oldular. Toplumda siyasi sosyalleşme sürecinin başlaması, demokratik prensiplerin yaygınlaşması basının bu dönemdeki rolü ile bağlıdır.

Böylece, uzun yıllar devam eden yoğun politik mücadelenin sonucu olarak XX. yüzyılın ikinci onyılında, 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan halkı özgürlüğüne kavuştu ve Doğu'nun ilk demokratik cumhuriyetini ilan etti. Fakat ülkede mevcut olan ağır politik

ve ekonomik şartlar, etnik çatışmalar, kuzeyden hızla yaklaşan Bolşevik tehlikesi demokratik cumhuriyeti çetin imtihanlarla karşı karşıya bıraktı. Genç Azerbaycan devleti bir taraftan uluslararası destek kazanmak, dünya devletleri tarafından tanınmak, ülkenin bağımsızlığını kuvvetlendirmek, toprak bütünlüğünü sağlamak, diğer taraftan ise ekonomik ve kültürel kalkınma hamlesi gerçekleştirmek için yoğun çaba harcıyordu.¹⁵² Bolşevik Rusyası başta olmakla, diğer ülkelerin de Azerbaycan'a, onun yönetim biçimine karşı tutumu olumlu değildi. Demokratik cumhuriyet ekonomik zorluklarla ve karmaşık uluslararası konjonktürle karşılaştığı bir vakitte Azerbaycan'ı ilk tanıyan ve her türlü desteği sağlayan devlet Osmanlı İmparatorluğu oldu.

1918-1920'li yıllarında Azerbaycan basını, ulusal basının gelişimi için karakteristik olan tüm özellikleri kendinde taşımıştır.¹⁵³ Genç araştırmacı G. Dünyaminkızı "Basın Tarihimizden" isimli makalesinde bu konudaki görüşlerini şöyle açıklıyor: "1918-1920 yılları Azerbaycan'ın siyasal ve toplumsal yaşamında çok onurlu ve aynı zamanda da sıkıntılı bir dönemdir. Bu dönemde Azerbaycan ulusal basını başlıca olarak "Türkçülük" düşüncelerine geniş yer vermekle okurlarının duygularına tercuman oldu".¹⁵⁴

1918-1920 yıllarında Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin daha da gelişmesinde her iki ülkenin gazeteci ve yazarlarının, onların yönettiği basın kuruluşlarının çok önemli hizmeti olmuştur. Bugün çokyıllık basın geleneğimizin en şerefli dönemini - 1918-1920 yıllarında basılan milli ruhlu gazete ve dergileri değerli kaynak olarak kabul ediyoruz. Tarihçiler, özellikle de basın tarihini araştıran bilim adamları bu değerli sayfaların yeniden ışıktandırılmasında üzerine konulan görevleri yerine getirmelidir. Azerbaycan tarihinin az araştırılmış 1918-1920'li yıllarındaki Türkiye-Azerbaycan ilişkileri daha detaylı araştırılmalı ve öğrenilmelidir.

XX. yüzyılın başlarında "Türkçülük-Turancılık" düşüncelerinin Azerbaycan'da yayılmasında basın kilit rol oynamıştır. Bu ideolojinin Türk halkları arasında yayılması için AHC liderleri 1818-1920 yıllarında Azerbaycan'da birsıra reformlar gerçekleştirmişler. Hükümet Bakü'de ilk önce "Türk Ocağı" adlı cemiyet açmıştır.¹⁵⁵ Onu da belirtmek gerekir ki, aynı isimli cemiyet ilk önce 1911 yılında İstanbul'da açılmıştır. Bu yıllarda İstanbul'da yaşayan A.Hüseyinzade, A.Ağaoğlu ve M. E.

¹⁵² Baykara, a.g.e., s.132.

¹⁵³ Karanfil Guliyeva, Cumhuriyet Döneminde Azerbaycan Basını (1918-1920-ci illər), Elm Yayınları, Bakü, 2011, s.43.

¹⁵⁴ *Azerbaycan Gazetesi*, 29 Mart 1998, s.4.

¹⁵⁵ Guliyeva, a.g.e., s.134.

Resulzade de “Türk Ocağı”nda çalışmışlar. Bakü’de ise bu dernek 24 Eylül 1918’de açılmıştır. “Türk Ocağı” başlıca çalışma alanı olarak eğitim, kültür, edebiyat gibi toplumsal yaşamın manevi yönlerini belirlemiştir. Derneğin kurulmasında dönemin ünlü yazarları - Abdulla Şaik, Ahmed Cavad ve Tağı Nağızade ile birlikte Türkiye’li yazarlardan Mehmet Emin Yurdakulu, Ahmet Kemal yer almışlar. Gazete ve dergiler bu ocağın kurulma amaçlarını ve çalışma alanlarını sayfalarına taşımış ve desteklemişlerdi. “İstiklal”, “Basiret”, “İttihat”, “Kaspi”, “Azerbaycan” gazetelerinde derneğin amaç ve çalışmalarını yansıtan makaleler, haberler yer almıştı. “Azerbaycan” gazetesi 6 Kasım 1918 tarihli 32. sayısında derneğin kurulması ve çalışmaları ile ilgili geniş haber yayınlamıştı. Türk edibi Ruşen Eşref’in 1918 yılında Bakü’ye gelmesi şerefine şair A. Cavad’ın “Ruşen Eşref Bey” başlıklı yazısında Türk-Azeri edebi ilişkilerini daha da geliştirmek ihtiyacından bahsediliyor: “Osmanlı Türkünü tanımak bizim için vaciptir. Ne yazık ki, onlar kendini bize tanıtmak için çok ağırdan alıyorlar ve bizi tanımak için acele etmiyorlar”.¹⁵⁶

Çok kısa bir zamanda dernek, yaptığı işler ile toplumun dikkatini çekti. Şöyle ki, Azerbaycan’da Türk halklarının milli ruhta terbiyesine, bilimsel, toplumsal ve kültürel kalkınmasına erişmek amacıyla birsıra hayır etkinlikleri gerçekleştirildi. Temel amacı dayanışma ve yardımlaşma bilincini geliştirmek olan bu etkinlikler “Türk Gençliği” adı altında gerçekleştiriliyordu. Burada Türk halklarının musikisine, edebiyatına, kültürüne, örf ve adetlerine geniş yer ayrılıyordu. “Azerbaycan’ın Bağımsızlığı”, “Azerbaycan-Türkiye Kardeşliği”, “Milli Birlik”, “Türk Kadınının Görevi”, “Turan Dünyası” vs. konulu tiyatro gösterileri, “Türkün Birliği”, “Ateşgah”, “Şark Salonları” gibi resim sergileri düzenleniyordu. Azerbaycan hükümetinin üyeleri, ünlü gazeteciler, yazarlar ve siyasetçiler bu etkinliklerin düzenlenmesinde ellerinden gelen yardımları yapıyor, aynı zamanda sürekli katılım gösteriyorlardı. Bu etkinlikler nedeniyle basında “Türk Dünyası”, “Türk Şarkıları”, “Türk Duyguları”, “Türkün Derdi” gibi yazılar yayınlanıyordu.

Yukarda da belirtildiği üzere, bu basın kuruluşları arasında “Azerbaycan” gazetesi daha çok dikkati çekiyordu. Gazetede “Türk Askeri” adlı ayrıca bir köşe yer alıyordu ki, burada Türk askerinin savaş yeteneğinden, yiğitliğinden, vatan sevgisinden, disiplininden geniş surette bahseden yazılar yayınlanıyordu. Ahmet Cavad’ın “Gardaş”, Abdulla Şaik’in “Vatanın Hüzünlü Sesi”, Genceli Davud’un “Asker Şiirleri”,

¹⁵⁶ *Azerbaycan Gazetesi*, 6 Kasım 1918, s.4.

“Azerbaycan Ordusu”, “Bir Askerin Dilinden”, Ümit Genceli’nin “Azerbaycan Vatan Şarkısı”, Ali Yusuf’un “Asker Gardeşlerime”, “Asker Anasına”, Ümgülsüm Seyidzade’nin “Bir Mayıs Gününde” eserlerinde milli istiklalin kazanılmasında ve korunmasında Anadolu Türklerinin yardımlarından bahsediliyordu.

1919 yılında Gence’de faaliyete başlayan “Türk Mütallimler Cemiyeti”nin organı olan “Efkari-Mütallimin” dergisinde Türkiye’li yazarların da yazıları yer almıştır. Bu yazarlar genç cumhuriyetin ideolojisini her alanda desteklediklerini ve onlara yardımcı olmaları gerektiğini yazılarında sürekli vurgulamışlar.

1919 yılında Bakü’de basılan “Tamaşa” gazetesi de okurların ilgi gösterdiği gazeteler arasında yer alıyordu.¹⁵⁷ Fakat bu gazete Bakü’de değil, Türkiye’de basılıyordu. Azerbaycanlı gazetecilerin yazıları Bakü’de toplanıyor ve İstanbul’a gönderiliyordu. Gazetenin çalışanları hem Türkiye’de, hem de Azerbaycan’da tanınan gazeteciler ve köşe yazarlarıydı. “Tamaşa” gazetesi bu yıllarda yayınlanan gazetelerden farklı olarak, hiçbir siyasi ideolojiyi desteklemiyordu. Sadece Türkiye ve Azerbaycan musikisinden, edebiyatından, tiyatrosundan bahseden yazılara yer veriyordu.

Bu dönemde Azerbaycan’da Türkiye’den gelmiş birkaç gazeteci, köşe yazarı, şair ve edip farklı gazetelerde ve derneklerde çalışıyorlardı. Araştırmalar zamanı bunlar arasında süreli yayınlarda daha çok İrfan Karaosman’ın, Ahmet Kemal’in, Ali Kamil’in, Mehmet Emin Yurdakulu’nun, Tevfik Fikret’in, Ruşen Ahmet’in isimleri ile karşılaşılıyor.

AHC döneminde Azerbaycan tiyatrosunun gelişmesinde Türk yazarların rolü büyük olmuştur. Bu konuda bilgi almak için yine “Azerbaycan” gazetesine dikkat yetirelim. Gazete şöyle yazıyordu: “Sahnemiz tiyatro eserlerinin sayı açısından hayli kısıtlı olduğuna göre, halkımızdan rica ediyoruz, her kimde Türkiye yazarlarının eserleri varsa, tiyatrolarımızda sahnelenmesi için aşağıdaki adrese gelerek sahnemize ödünç versin”.¹⁵⁸ Gazetenin bu müracaatından sonra, 26 Ekim 1918’de “Hacıbeyli Kardeşler” sahnesinin ilk gösterimlerinden biri Osmanlı yazarı Şemseddin Sami’nin “Kaveyi-ahenger” eseri oldu. Oyunun başarılı olması ile bağlı gazetelerde ilginç haber ve yazılar yer aldı.

22 Ağustos 1919’da “Türk Oyuncular Birliği” ile “Hacıbeyli Kardeşler” tiyatrosunun görüşmesi oldu. Toplantıda Azerbaycan’da sahne problemleri ele alındı,

¹⁵⁷ “Azerbaycan Süreli Yayınları” (1832-1920), s.56.

¹⁵⁸ *Azerbaycan Gazetesi*, 5 Ekim 1918, s.3.

oyuncuların eğitimi için dört şubeden oluşan tiyatro kursunun açılmasına karar verildi ve Türkiye’de kursta eğitim vermek için öğretmenlerin gönderilmesi konusunda anlaşıldı.¹⁵⁹ Aslında Türkiye’den davet edilen eğitimciler yalnız bu kursta değil, değişik okullarda da eğitim faaliyetinde bulunmuşlar.

Kurulduğu tarihten sadece üç ay geçmesine rağmen genç cumhuriyet hükümeti kısıtlı olanaklara rağmen eğitim sisteminin modernizasyonu için hayli yüksek oranda bütçü ayırmıştı. 28 Ağustos 1918 tarihinde hükümetin ve parlamentonun “Milli Eğitim Konsepti’ni gerçekleştirmek için Türkiye’ye heyet gönderildi ve bu ülkeden Azerbaycan’da okullarda eğitim vermek için 50 kadar öğretmen davet edilmişti. Bu davetten kısa süre sonra bu öğretmenler okullarda eğitim öğretime başlamışlardı. Bu gelişmeden çok büyük memnurluk duyan çağdaş düşünceli milli aydınlar, örneğin, Ü. Hacıbeyli, H. İ. Kasımov, M. B. Mehmetzade, S. Mansur, A. Müznib köşe yazılarında bu olaya geniş yer ayırmış ve duydukları memnurluğu dile getirmişlerdi.

Öğretmenlerin Azerbaycan’a davet edilmesinin yanı sıra, kardeş ülkeye değişik branşlarda lisans eğitimi almak üzere 100 kadar öğrenci gönderildi. Bu konu ile bağlı M. E. Resulzade şöyle yazıyordu: “Azerbaycan gençliğini bilim ve teknoloji çağına hazırlamak için 100 kadar öğrencinin değişik branşlarda yüksek eğitim görmesi için İstanbul’a gönderilmesi kararı alınmıştır”.¹⁶⁰

Arşiv belgeleri ve dönemin süreli yayınlarının incelenmesi zamanı, söz konusu yıllarda Türkiye’nin Azerbaycan’a her alanda çok büyük yardım ve desteğinin olduğuna şahit oluyoruz. İster ülkemizde basın, isterse de edebi-kültürel düzeyin gelişmesinde Türk aydınların emeği her alanda hissediliyor. Bunun dışında, 1918-1920 yıllarında Azerbaycan halkının varolma mücadelesinde Türkiye’nin desteği ve yardımı belirleyici olmuştur. 1918 yılında Bakü’nün Bolşevik ve Ermeni çetelerinden temizlenmesi, milli ordunun kurulması, AHC’nin uluslararası arenada tanınması gibi ağır ve hayati sorunların çözümünde Türkiye’nin desteği etkin rol oynamıştır. Milletin, demokratik devletin geleceğinin belirlendiği bir ortamda Osmanlı Ordusu genç Azerbaycan Cumhuriyeti’ne yardım elini uzattı. Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan’a 4 Haziran 1918 tarihinde iki devlet arasında imzalanan Batum Andlaşması çerçevesinde gelmiştir.¹⁶¹ Kendi misyonunu tamamlayan Kafkas İslam Ordusu Türkiye’ye geri dönmüştür.

¹⁵⁹ *Azerbaycan Gazetesi*, 3 Eylül 1919, s.3.

¹⁶⁰ Resulzade, a.g.e., s.43.

¹⁶¹ Hikmet Ahmedov, *Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Hükümeti’nin Milli Aydın Kadrolarının Hazırlanması Alanında Faaliyeti (1918-1920-ci illər)*, Elm ve Tahsil Yayınları, Bakü, 2010, s.50.

Azerbaycan'a askeri mühimmatla gelen Kafkas İslam Ordusu ile bağlı Hüseyin Baykara "Türkiye'nin Azerbaycan'a Askeri Yardımı" başlıklı köşe yazısında bu yardımın 110 subay, 2763 asker, 668 at, 2092 tüfek, 16 otomatik tüfek, 4 toptan oluştuğunu belirtiyordu.¹⁶²

15 Eylül 1918 tarihi Bakü'nün Bolşevik ve Ermeni çetelerinden kurtuluşu günü olarak tarihin sayfalarına yazıldı. Milli basın bu haberi büyük mutlulukla okurlarına ilettili. "Azerbaycan", "İstiklal", "Basiret" gazeteleri bu günün anısına özel sayılar ve ekler bastılar. Bu sayılar ve eklerde Türk askerlerinin, subaylarının kahramanlıklarını geniş bir biçimde yansıtan onlarca makale, şiir, köşe yazısı, haber ve hikayeler yer aldı. A. Cavad'ın, H. Cavid'in, Ümmügülsüm'ün, C. Cabbarlı'nın, M. Hadi'nin, A. Şaik'in, A. Sehhet'in şiirleri, M. E. Resulzade'nin, M. B. Mehmetzade'nin, Ü. Hacıbeyli'nin, C. Hacıbeyli'nin, F. Ağazade'nin, Ş. Efendizade'nin köşe yazılarında bu büyük olay için Türk Ordusu'na Azerbaycan halkı adından şükranlarını sundular. Dönemin ünlü yazarı Ü. Hacıbeyli "Azerbaycan" gazetesinde şöyle yazıyordu: "Kadirşinas Azerbaycan halkı Türk silahlı kuvvetlerinin kardeşleri ile birlikte Bakü'yü kurtarmak uğrunda kahramancasına savaşmasını hiçbir zaman unutmayacaktır".¹⁶³

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin askeri kuvvetlerinin oluşturulması ve eğitimi sürecinde Osmanlı devleti büyük yardımlar yaptı. Ülkede milli ordunun oluşturulması ve subay ve askerlerin eğitilmesine duyulan ihtiyaç doğrultusunda 1918 yılının Haziran ayında Gence'de askeri okul açıldı. Bu okulda askeri kadroların hazırlanması için Türk subayları Azerbaycan'a davet edildi. AHC'nin milli ordunun kurulması yönünde attığı adımlara gazete ve gergiler büyük destek verdi.

Bir asırdan fazla bir süredir, Azerbaycan'ın basiretli, ileri görüşlü yazarları, gazetecileri ülkede yaşanan değişik toplumsal olaylarla bağlı değerli fikirler söylemiş ve nahişatlar vermişler. Azerbaycan halkı ise uzun yıllar bu manevi hazineden habersiz kalmıştır. Çünkü Sovyet döneminde her açıdan kendisine en yakın devlet olan Türkiye'yi halkı düşman gibi tanıtmıştır. Sonuçta halk uzun yıllar dostunu ve düşmanını tanıyamamış, soy kökünden, geçmişinden uzak kalmıştır. Bu konuda Azerbaycan basınının ünlü araştırmacısı Prof. Dr. Ş. Hüseyinov'un söylediklerini hatırlamak yerinde olacaktır: "Düşmanını tanımayan, kendi toprağını ve ulusunu korumaya hazır olmayan

¹⁶² Baykara, a.g.e., s.145.

¹⁶³ *Azərbaycan Gazetesi*, 5 Ekim 1918, s.4.

ülke mahvolmaya mahkumdur".¹⁶⁴ Bu duruma yeniden düşmemek için genç nesiller Azerbaycan ve Türkiye basın tarihini araştırmalı, bu konuda belge ve bilgiler gün yüzüne çıkarılmalıdır.

2.2. 31 Mart 1918 Soykırımı Azerbaycan Basınında

1918 yılının 31 Mart – 2 Nisan tarihlerinde Ermeni çeteleri ve Bolşevikler tarafından Bakü'de, Şamahı'da, Erivan'da, Guba'da, Lenkeran'da, Astara'da, Salyan'da, Neftçala'da ve Azerbaycan'ın birsıra bölgelerinde Müslümanlara yönelik kitlesel katliamlar gerçekleştirildi. Bu katliamların başlıca nedeni katledilen insanların Türk ve Müslüman olmalarıydı ki, bu durum yaşanan mezalimlerin soykırım sayılması için güçlü ve yeterli bir kanıttır. "31 Mart Soykırımı" olarak Azerbaycan tarihine yazılan bu katliamlar zamanı Azerbaycan halkı maddi ve manevi olarak yok edilmek istenmiş, bu nedenle olaylar zamanı on binlerce insan soykırıma uğramış, halkın milli bilince sahip şair, yazar, gazeteci, siyasetçi, bilim adamı sıfatına sahip aydınları hedef alınmıştır. "Açık Söz", "Kaspi" gazetelerinin merkezleri yakılmış ve Almanya'dan getirilmiş basım makineleri ile techiz olunan Orucov Kardeşleri'nin elektrikle çalışan matbaaları dağıtılmıştı. "Kaspi" matbaasında basılan beş bin Kuran-i Kerim de yakılmıştı.

Milli bilincin oluşmasında adeta bir mabet görevini üstlenen, şimdilerde Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi'nin merkezi olan "İsmailiye" binası yakıldı, "Yeni Pir" Camii'nin minaresi top mermisi ile dağıtıldı. Bu olayları gözleri ile gören, "Kaspi" gazetesinde çalışan Seyidağa Ahundzade olaylarla bağlı şöyle yazıyordu: "İsmailiye" binasını yakan "Taşnaksütyun" örgütünün silahlı birimleri, daha sonra gazete binasına saldırdılar".

31 Mart Soykırımı ile bağlı "Azerbaycan" gazetesinde 1919 yılında yer alan resimlerden biri "Kaspi" gazetesinin merkezinin saldırıya uğramasından ve yakılmasından sonraki durumunu gözler önüne seriyordu.

Taşnaksütyun Partisi tarafından 1917 yılında planlaştırılan, Bolşeviklerle birlikte gerçekleştirilen 31 Mart Soykırımı Azerbaycan halkının milli-manevi değerlerine, fiziksel varlığına ve aydınlarına karşı yapılan bir soykırımdı. Azerbaycan halkının

¹⁶⁴ Şirmemmed Hüseyinov, Milli Hak ve Adalet Arayışında, Adiloğlu Yayınları, Bakü, 2004, s.103.; "Azerbaycan Süreli Yayınları" (1832-1920), a.g.e., s.56.

kültürüne indirilen bu ağır darbeyi dönemin gazetecileri ve yazarları “kültürümüze vurulan ağır darbe” olarak lanse ettiler.

31 Mart Soykırımı'na kadar Azerbaycan'da yirmi kadar Türkçe gazete ve dergi yayınlandığı halde, katliamdan sonra yalnızca “Hümmet” ve “Bakü Şurası'nın Ahbarı” gazeteleri dışında diğer basın kuruluşlarının basımı durduruldu.

“Açık Söz”, “Basiret”, “İstiklal”, “El Hayatı” vs. Türkçe basılan gazetelerin son sayıları soykırımdan bir gün önceye, 29-30 Mart tarihlerine denk geliyor.¹⁶⁵ Bakü Sovyeti'nin Başkanı Şaumyan'ın emri ile “31 Mart olaylarını halka yanlış anlattıkları ve sosyalist cephede birleşmedikleri için” hatta Rusça yayınlanan gazeteler bile kapatıldı. “Kaspi”, “Baku”, “Bakinets”, “Vesti Baku”, Menşeviklerin “Naş Golos” gazetelerinin basımı yasaklandı, bildirilerin ve halka müracaatların basılması durduruldu.¹⁶⁶

Tiflis'te basılan Türkçe gazeteler hariç, Azerbaycan milli demokratik basını 1918 yılının Martı'ndan 15 Eylül 1918'e kadar geçen sürede, yani Bakü'nün Bolşevik ve Taşnakçılar'dan kurtarıldığı tarihe kadar bir anlamda kendisinin “felç dönemi”ni yaşadı.

Vladimir İliç Lenin tarafından Kafkazy'a olağanüstü hal valisi olarak atanan Bakü Sovyeti'nin Ermeni asıllı Bolşevik lideri Stepan Şaumyan'ın kontrolünde Ocak 1918'den başlayarak Azerbaycan halkına karşı terör ve katliamlar düzenleneceğini anlayan basın kuruluşları bu konuda halkı bilgilendirmiş, kendilerini savunmak için önlem almaya seslemişti. “Açık Söz”, “İttihat”, “İstiklal” gibi gazetelerde “Birlik” çağrısı yapılmıştı.¹⁶⁷

S. İbrahim “Açık Söz” gazetesinde Bolşeviklerin ve Taşnaksütyun Partisi'nin, Ermeni Milli Komitesi'nin askeri uzantılarının halkımıza karşı önceden planlayarak yaptıkları soykırım vahşetini “milli facia” olarak değerlendirerek halkı uyarıyordu: “Müslüman partileri de halkı milli felaketten kurtarmak için birleşmek zorundalar... Dehşetli olaylar yaklaşıyor. Birleşelim!”. S. İbrahim bu uyarıyı katliamdan üç gün önce yapmıştı.¹⁶⁸

I. Dünya Savaşı'nın sonunda Güney Azerbaycan ve Kafkas Cephesi'nden geri çekilen ve Bakü'de toplanan 6.000 kadar Rus asker ve subayı Ekim Devrimi'nden sonra Bolşeviklerin komutası altına girdi. Taşnak Partisi'nin 4.000 kadar çeteleri de

¹⁶⁵ “Azerbaycan Süreli Yayınları” (1832-1920), s.57. Akif AŞIRLI, 31 Mart Soykırımı: 1918-1920 Yılları Basınında, “Elm ve Tahsil” Yayınları, Bakü, 2011, s.6.

¹⁶⁶ Aşırılı, a.g.e., s.6.

¹⁶⁷ Aşırılı, a.g.e., s.8.

¹⁶⁸ Aşırılı, a.g.e., s.9.

Şaumyan'ın emrine tabiydi. “Bakinskiy Raboçiy”, “İzvestiya Raboçikh Sovetov Deputatov” gazetelerinde Şaumyan bu kadar büyük askeri güce sahip olduklarını açık bir şekilde itiraf ediyordu.¹⁶⁹

“Hümmet” Partisi'nin Başkanı N. Nerimanov halkı Bolşevik-Taşnak kuvvetlerinin katliamından korumak için 18 Mart günü evinde bir toplantı düzenledi. Bakü'de siyasi ortamın gergin olduğunu gözlemleyen Nerimanov Bakü Bolşeviklerinin lideri S. Şaumyan'ı katliam düşüncesinden vazgeçirmek için şehrin yaşlı insanları, “Hümmet” Partisi'nin üyeleri ve Müslüman Milli Şurası'nın temsilcileri ile biraraya getirdi. Nerimanov yüzünü Şaumyan'a tutarak şöyle söyledi: “Yoldaş! Siz de, ben de Müslümanların halini iyi biliyoruz. Şayet bir çatışma yaşanırsa, ezilen yine fakir fukara olacaktır. Bu nedenle sizden rica ediyorum, size yalvarıyorum, bu sorunu barışçıl yollarla çözün.”

“Yevelena” fırkateyninde asker arkadaşları Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in oğlu Muhammed Tağıyen'in cenaze merasiminden sonra Lenkeran'a dönen “Dikaya diviziya”nın 48 kişilik ekibinin el konulan silahlarının geri verileceğini vadeden Şaumyan önceden kurgulanan katliamı gerçekleştirmek için verdiği sözü tutmadı. “Hümmet” gazetesi bununla bağlı şöyle yazıyor: “İlk ateşin kim tarafından açıldığını Müslüman vekiller biliyorlar”.¹⁷⁰

“Dikaya Diviziya” askerlerinin silahlarının geri verilmesi bir tarafa, Müslümanlara karşı askeri operasyon hazırlığının tamamlanmasından sonra 31 Mart 1918'de akşam saatlerinde katliamlar başladı. “Saat 5'te musavatçılar silahların geri verilmesi umuduyla beklemeye devam ediyorlardı. Tam bu sırada Şamahı Caddesi'nde Müslümanlara saldırıldığı, ölü ve yaralıların olduğu haberi onlara ulaşıyor. Saldıranlar ise Ermeni Stopka Lalayev'in Ermeni çetesi idi. Aynı günün akşamında birkaç Müslüman katledildi ve sonra katliamlar şehrin Müslümanların yoğun olarak yaşadığı mahallelerine sıçradı, sivil halk Mars Tiyatrosu'nun çatısına konuşlandırılan büyük çaplı otomatik silahlardan ateşe tutuldu. Akşam saat 10'da şehrin merkezinin Bolşevik-Taşnakçılar tarafından kontrol altına alındığı ve şehrin güneyi ile bağlantının kesildiği kesinleşti.¹⁷¹

3 gün boyunca Bakü kan gölüne dönüştü. Çocuk, yaşlı, kadın ayırmadan karşısını çıkan tüm sivil Müslüman halk Bolşevik-Taşnak çeteleri tarafından çeşitli

¹⁶⁹ Aşırılı, a.g.e., s.9.

¹⁷⁰ Aşırılı, a.g.e., s.57.

¹⁷¹ Aşırılı, a.g.e., s.64.

yöntemlerle katledildiler. Sokaklar, evler parçalanmış kadın, yaşlı, çocuk cesetleri ile dolup taşı. Bakü halkının üç gün boyunca aralıksız katledildiğine canlı şahit olan ve kitap yazan Seyidağa Ahundzade ayrıntılı bir şekilde olayları ışıktırmıştır.¹⁷²

İnsanların toplu olarak katliama maruz kalmasına, Ermeni mezalimine canlı şahit olan Muhammed adlı bir şahıs “Azerbaycan” gazetesinde “Sağalmaz Yaralarımız” başlıklı makalesinde şöyle yazıyordu: “Sokaklar cesetlerle dolmuştu. Guba Meydanı’ndan Nikolayevski Caddesi’ne kadar pazar alanı tümüyle yakılmıştı”.

Bu kanlı olayları kendi sayfalarına taşıyan milli basın kuruluşları soykırımın mahiyetini anlayarak şöyle yazıyorlardı: “Tüm vahşet ve katliamlar sonucunda Bolşeviklerin kendi hesabına göre 8.000 kadar Müslüman katledilmişti. Bu yalandır. Çünkü şehir dışında, köylerde yapılan mezalimler hesaba katılmamıştı”. Öldürülen insanların petrol ve su kuyularına atılması da Ermeni vahşetinin bariz örnekleriydi. Olaylar yatıştıktan sonra sadece 7 Nisan’da Volkan Cemiyeti’nin eski merkezine 6.748 ceset getirilmişti.

“Azerbaycan” gazetesi 1919 yılında yayınlanan 147. sayısında “Mart Olaylarının Kısa Tarihçesi” başlıklı yazıda Şaumyan, Saakyan ve Arekyan’ın liderlik ettikleri çetenin Bakü’den önce Şamahı’da katliamlar yaptığını ve haberin Bakü’de teşvişe neden olduğunu yazıyor: “16 Mart’ta haber ulaştı ki, Bolşevik askerleri Şamahı’ya hareket ederek karışıklığa neden olmuş, yolda karşılaştıkları Müslüman köylerini - Akdere, Novhanlı, Garhunlu’yu yağmalayıp katliamlar yarmışlar. 17 Mart’ta Şamahı’da Müslümanların katliama Bolşevikler ve Ermeni çetelerinin neden olduğu haberi Bakü’ye ulaşmıştır”.¹⁷³

“Hümmet” gazetesinin “Şamahı Ehvalı” başlıklı makalesinde belirtiliyor ki, 17-50 yaş arası Şamahı Ermenileri Bolşeviklerin Kırmızı ordusuna katılmışlardı. Durumun ne kadar vahim olduğunu anlatmak için gazete şöyle yazıyordu: “Şamahı şehri tümüyle küle dönmüştü”.¹⁷⁴

“Azerbaycan” gazetesi Şamahı mezalimine katılan Bolşevik-Ermeni silahlı birliklerinin sayısını da açıklıyor: “Şamahı mahalına bir kıta gönderilmiş, kıtada yer alan 4.000 kadar askerin %80’ini Ermeniler oluşturmuştur”. Bakü ve civarında gerçekleştirilen katliamların sınıf bazlı olmadığı, etnik temelli soykırım olduğunu, binlerce insanın öldürüldüğünü gören N. Nerimanov Şaumyan’a ve yardımcısı Gürcü

¹⁷² “Azerbaycan Süreli Yayınları” (1832-1920), s.56.

¹⁷³ Aşırılı, a.g.e., s.78.

¹⁷⁴ Aşırılı, a.g.e., s.78.

asıllı Bolşevik Çaparidze'ye sert ithamların yer aldığı mektup yazdı: “Siyasi mücadele maalesef milli mücadeleye dönüşmüştür. Bu durum Bolşevik Hükümeti'ni lekelemiş ve kara bir örtü gibi üzerine kapanmıştır. Bundan sonra sizler bu kara örtüyü yırtıp, bu lekeyi temizlemezseniz, Bolşevik ideolojisi ve Şura Hükümeti burada başarılı olamayacaktır”.¹⁷⁵ Top-tüfekle kurulan yönetimin ömrünün çok kısa olacağını yazan N. Nerimanov'un söylediği bu sözler çok geçmeden gerçekleşti. Tiflis'te 12 Kasım'da yalnız bir sayısı basılan “Kardeş Kaygısı” gazetesi tümüyle Şamahı ve Bakü'de Ermenilerin yaptıkları katliamlara ayrılmıştı. Büyük ebatlarda, iki sayfası Azerbaycan Türkçesi, iki sayfası ise Rusça basılan söz konusu gazete “Turan” gençler örgütüne yayınlanmıştı. Gazete Ermeni çetelerinin Bakü'de, Erivan'da, Şamahı'da yaptıkları katliamları, gayri-insani yöntemleri, vahşeti hiçbir yorum eklemeden tasvir etmişti: “Şamahı'da 400'den fazla aileyi caminin bahçesine toplamış ve hançer ile katletmişlerdi”.¹⁷⁶

Şamahı'dan geriye sadece dağıntıların kaldığını yazan gazeteler katliamlardan kurtulanların yaşamını şöyle canlandırıyor: “Çaresiz Şamahılılar, sıcak yuvalarını terk ederek yağmur ve çamurda gözleri yaşlı bir şekilde baba oğlunu, ana kızını arıyordu”. Şamahı'dan kaçarak Bakü'ye ve civar bölgelere sığınanların sayı ve kimlikleri Haziran 1918'de “Hümme” gazetesinin 6. sayısında yayınlanmıştı.

Ermenilerin Bakü'de, Şamahı'da uyguladıkları soykırım Azerbaycan halkının milli ruhlu aydınlarını da hedef almıştır. Bununla bağlı olarak Mart-Eylül 1918 tarihlerinde Bakü'de bulunan M. E. Efendi'nin Tiflis'te “Kardeş Kaygısı”nın muhabirine vardığı açıklama çok kıymetli bilgiler içeriyor.¹⁷⁷ M. E. Efendi açıklamasında şöyle anlatıyor: “Bakü'yü kapsayan katliamlar zamanı Ermeniler ev ev dolaşarak Müslümanları topluyor ve belirsiz bir toplama merkezine götürüyor ve orada toplu şekilde infaz ediyorlardı. Çoğu yerde karşılaşılan cesetler eğitilmiş, aydın Müslümanların cesetleriydi. Şahit, örnekler de veriyordu: “İki doktor Kerim ve Balabey Sultanovlara hiç ulaşamadı. Aynı zamanda T. V. Gulubeyov da kayboldu. Cesetleri bulmak için oluşturulan ekipler bir kuyunun yakınında çok sayıda Müslüman çocuk ve kadın cesetleri ile karşılaştı. İkinci bir ekip ise başka bir kuyudan çok sayıda cesetle karşılaştı”.¹⁷⁸

¹⁷⁵ “Azerbaycan Süreli Yayınları” (1832-1920), s.56.

¹⁷⁶ a.g.e., s.56.

¹⁷⁷ a.g.e., s.76.

¹⁷⁸ Aşırılı, a.g.e., s.10.

2.3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Bolşevik Basını

1918-1920 yıllarında bağımsız Azerbaycan devletine muhalefet eden basın kuruluşları içinde Bolşevik basını etkin rol oynamıştır. Bolşevikler 1917-1920 yıllarında 40'tan fazla gazete ve dergi yayınlamışlardır. Bolşevik basını çok hazırlıklı, Marksizm ideolojisi ile donatılmış siyasi örgütler yönetiyordu. Sosyalist düşünceye sahip M. S. Ordubadi'nin, A. Garayev'in, S. Pişeveri'nin, R. Ahundov'un düşüncelerinin oluşmasında bağımsız sosyalist Azerbaycan düşüncesine sahip olan N. Nerimanov'un, büyük etkisi olmuştu.

1904 yılından itibaren basılan "Hümmet" gazetesi 1917-1918 yıllarında Bolşevik ideolojisinin başlıca propaganda aracıydı.¹⁷⁹ Bu dönemde "Hümmet" M. S. Ordubadi'nin ve D. Bünyadzade'nin yönetiminde yayınlanıyordu. Cumhuriyet dönemi Bolşevik basınının en aktif temsilcisi Alihaydar Garayev'di. Önce Menşevik Hümmet Partisi'nin milliyetçi kanadına mensup olan "Al Bayrak" gazetesinin genel yayın yönetmeni olarak görev yapan Garayev'den önce söz konusu gazete A. Cevdet'in yönetiminde yayınlanmış, Tiflis'ye yayınlanan gazete 1919 yılında Bakü'ye taşınmıştır. Bu yasal Bolşevik gazetesinin Bakü'de 31 Mart 1920'de olmak üzere sadece bir sayısı yayınlanmıştır. Gazete AHC'nin yönetimini radikal bir biçimde eleştiriyor, halkı sosyalist devrimi uğrunda mücadeleye sesliyordu.

Bu dönemde "Al Bayrak"ın dışında, "Ahbar", "Zahmet Sedası", "Azerbaycan Fukarası", "Bednota", "Golos Truda", "Meşal", "Ekim Devrimi" gibi gazete ve dergiler de yayınlanmıştır. "Tartan-Partan" A. Garayev'in yönetiminde Tiflis'te basılan bir mizah dergisiydi, bu derginin 1918'de sadece bir sayısı yayınlanabilmişti. A. Garayev'in Rusça yayınladığı bir diğer yasal Bolşevik gazetesi "Bednota"ydı. Bu gazete 1919 yılının 14 Eylül-26 Ekim tarihleri arasında yayınlanmıştır. "Bednota", Bakü işçilerinin yaşamından, sendikalardan ve işçi örgütlerinin çalışmalarından bahsediyordu. Azerbaycan'ın bağımsızlığının aleyhine yayınlarından dolayı basımı AHC yönetimine durdurulmuştu.

AHC döneminde Rusça yayınlanan Bolşevik gazetelerinden bir diğeri "Nabat" gazetesiydi. Matba İşçileri Sendikası tarafından 10 Mart-21 Temmuz 1919 tarihlerinde yayınlanmış, 4.000 nüsha tirajla 51 sayısı basılmıştır. "Nabat" gazetesinin 11 sayısı haftalık, daha sonraki sayıları ise günlük yayınlanmış, ilk sayılarda Menşeviklerin "Vahid Sosyalist Cephesi" çizgisini benimsemiş, 8. sayısından itibaren Bolşevik

¹⁷⁹ Aşırılı, a.g.e., s.88.

çizgisine kaymıştır.¹⁸⁰ Azerbaycan'ın bağımsızlığının aleyhine yazı ve haberlerin yel alması nedeniyle kapatılmıştır.

Bakü'de yerel Bolşeviklerle bir çizgide duran ve Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşı olan “Bakinets” (1907-1920), “Bakinskaya Jizn” (1919), “Bakinskoye Slovo” (1918-1920), “Bakinskoye Utro” (1919), “İskra”, “Naşa Jizn” (1919), “Proletariy” (1919) gibi Rusça yayınlanan gazeteler de mevcut olmuştur.¹⁸¹

Cumhuriyet döneminde Azerbaycan'ın egemenliğine, toprak bütünlüğüne karşı Ermenice gazete ve dergiler de yayınlanıyordu. 1919 yılında yayınlanan “Artsakh”, “Aparay” gibi Ermeni gazeteleri düşman mevkide yer almış, etnik çatışmaları körüklemiştir. Rusça yayınlanan “Znamya Truda”, “Yedinaya Rossiya”, “Naşa Vremya”, “Vperyod” gazeteleri AHC'ye karşı agresiv ve yıkıcı tutum takınmışlardı.

Genel olarak, bu dönemde sadece Rus ve Ermeni propagandası yapan gazeteler değil, yazı dili Gürcüce, Farsça olan gazete ve dergiler de yayınlanmıştır. Farklı dillerde yayınlanan bu süreli yayınların büyük bir bölümü Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşı faaliyet yürütmüştür.

2.4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu'nda Basın Yasası'nın Kabulü

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ülkede basın yayının gelişimi için hukuki çerçevenin oluşturulması amacıyla ciddi adımlar attı. Parlamento'da 30 Ekim 1919'da “Basın Yasası” kabul edildi, Azerbaycan tarihinde ilk kez basının çalışma koşullar hukuki temellere oturtuldu. Bu yasa, ülkede faaliyet gösteren farklı çizgili basın kuruluşlarının çalışmalarını düzenleyen ilk kanundu. Yasa iki kısımdan oluşuyordu. Birinci kısımda 20 madde, ikinci kısımda ise 3 madde bulunuyordu. Birinci maddede basın özgürlüğüne vurgu yapılıyor, “hökümetten hiçbir izin alınmasına gerek olmadığı” kaydediliyordu. İkinci maddede ancak mahkeme kararı ile hukuki işlem yapılabileceği kabul ediliyordu. Üçüncü maddede ise “Hükümet nezdinde kurulacak basın işleri baş müfettişine” basın üzerinde denetim yetkisi veriliyordu. Azerbaycan'da ifade ve basın özgürlüğünü, farklı düşüncelerin bir arada bulunmasını devletin temel görevi sayan ve bunun yasal düzenlemesini oluşturan “Basın Yasası”nda M. E. Resulzade'nin de söylediği gibi “özgür basınla anarşi basın arasında farklar” belirleniyordu.

¹⁸⁰ “Azerbaycan Süreli Yayınları” (1832-1920), s.56.

¹⁸¹ a.g.e., s.86.

Parlamento'nun 23 Ekim 1919 tarihli oturumunda kanun tasarısı "Azerbaycan" gazetesinin¹⁸² redaktörü Şefi Rüstembeyli tarafından tartışmaya açıldı. Taslak metinle bağlı mühalif "Hümmet"çiler, sosyalistler söz alarak görüşlerini açıkladılar. Hasan Ağayev'in Başkanlığı'nda yapılan oturumda Şefi Rüstembeyli, Samet Ağamalıoğlu, İbrahim Ebilov, Nesib bey Yusufbeyli, Alihaydar Garayev, Ahmet Pepinov, Mehmet Emin Resulzade ve diğer milletvekilleri düşünce ve önerilerini açıkladılar. Gergin müzakerelerde yasa tasarısının üçüncü maddesine sosyalistler ciddi itiraz ederek meclisi terk ettiler. Müzakerelerde dikkatçeken makamlardan biri, Ş. Rüstembeyli'nin söz alarak bu yasanın Avrupa ülkelerinde yürürlükte olan yasa metinlerinden esinlenerek yapılmasını açıklamasıdır. Basın özgürlüğünün sınırlarının belirlenmesinde özgürlüğü anarşiden ayıran sınırlara dikkat edildiği, hiçbir özgürlüğün sınırsız olmadığı noktasına vurgu yapan Rüstembeyli, basın ve düşünce özgürlüğünün sınırsız olarak yasada yer almasının, çok sayıda hukuki sorunlara yol açacağına altını çizmiştir. Böyle bir yasa, ülkedeki siyasi durumu daha da gerginleştire, dış tehditleri arttıra, ideolojik ayrışmayı keskinleştire, sonuçta yeni kurulan devlete zarar verbilirdi. Uzun süren tartışmalar sonucunda yasa tasarısı kabul edilmiştir.

27 Kasım ve 27 Aralık 1919 tarihlerinde "Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti'nin Haberleri"nde yayınlanan "Basın Yasası" yürürlüğe girmiştir.¹⁸³ Azerbaycan'ın basın tarihinde büyük önem taşıyan bu yasa ilk defa Prof. Dr. Ş. Hüseyinov tarafından Arap alfabesinden Latin alfabesine aktarılmıştır.

1918-1920 yıllarını kapsayan AHC döneminde basında ideolojik bazlı yoğun mücadele yaşanmıştır. Bu dönemin en keskin problemi milli meselede ve bağımsız devlet kurmak yolunda Bolşeviklerle Musavatçılar arasında her geçen gün derinleşen kutuplaşmaydı. Eski Çarlık Rusyası sınırlarının tümünü kapsayan üniter bir sovyet sosyalist devlet kurmaya çalışan Bolşevikler bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin varlığını bir türlü kabullenmek istemiyor, Moskova'nın her geçen gün artan desteğini arkalarına alarak yıkıcı faaliyetlerini arttırıyorlardı. Böyle zor koşullar altında Azerbaycan basını varlığını devam ettiriyordu.

Milli basının ürünü olan gazete ve dergilerin ilgi duyduğu bazı temel konular mevcuttu. Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığını korumak, onu geliştirmek, Bolşevik-Taşnak blokunun asıl niyetini halka anlatmak, Karabağ'da Ermenilerin başlattığı savaş

¹⁸² *Azerbaycan Gazetesi*, Sayı 60, 9 Aralık 1918.

¹⁸³ "Azerbaycan Süreli Yayınları" (1832-1920), s.56.

ve katliamları dünya kamuoyuna duyurmak, ülkede demokrasinin yerleşmesi için meseleler milli basının ilgi duyduğu temel konulardı. Azerbaycan ulusal basınının sorunları sadece iç sorunlarla sınırlı değildi, hem de İran işgalinde bulunan Güney Azerbaycan'daki durumla da bağlıydı.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi basın tarihinin şerefli sayfasıdır. Maalesef, 27 Nisan 1920 tarihinde 11. Kırmızı Bolşevik Ordusu'nun işgali sonucunda AHC devrildi ve yaklaşık 70 yıl sürecek karanlık bir dönem başladı. Azerbaycan "sovyetleştii", bunun sonucunda ülkede yeni tipli "Sovyet basını" oluştu.

2.5. Ulusal Basında Dil, Din ve Güncel Konular

"Dil açısından bir Türküz, Türklük milliyetimizdir. Buna göre özgün Türk edebiyatı, Türk sanatı, Türk tarihi ve Türk kültürünü sahiplenmek amacımızdır. Parlak bir Türk kültürü ise en mukaddes gayeyi-amalımız, ışıklı yıldızımızdır".¹⁸⁴ Müslüman olduğumuz için biz Türkler uluslarüstü olan bu manevi yapıya dahiliz. Tüm Müslüman uluslarla ortak bir bağa, ortak bir tarihi geçmişe, ortak bir ahlak anlayışına, ortak bir yazıya, özetle ortak bir temeddüne sahibiz. Kalplerimiz bir olan Allah'a inanıyor ve dilimiz belli duaları tekrar ediyor olduğu için bu yönden de tüm Müslümanlar ortak bir ruha sahipler. Bu benzerlik İslamiyet'e dahil olan zararlı tesirlerden bizi koruyacağı gibi, bu yolda gerçekleşecek reform süreçlerinden de bizi nasipsiz koymayacaktır.

"Zamanca da - biz teknolojinin, bilim ve fenin hızla ilerlediği bir dönemde yaşıyoruz. Türk ve Müslüman kalarak bağımsız yaşamak istiyorsak, mutlaka günümüzde önemli olan bilimler, fenler, hikmet ve felsefelerle silahlanmalı, sözün tam anlamıyla zamane insanı olmalıyız.

Demek ki, sağlam, metin ve uyanık mefkureli bir milliyet vücuda getirmek istersek ki, zaman bunu talep ediyor, mutlaka bu üç temele sarılmalıyız. İşte, milletimizin toplumsal hayatını islah için üzerinde durduğumuz üç medeniyet payesi".¹⁸⁵

¹⁸⁴ Mehmet Emin Resulzade, Açık Söz Gazetesi, Sayı 1, 2 Ekim 1915.

¹⁸⁵ Resulzade, a.g.m.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. AZERBAYCAN BASINI SOVYET REJİMİ YILLARINDA (1920-1940)

Azerbaycan basının en uzun dönemini 1920 yılından başlayarak 1991 yılına kadar devam eden Sovyet dönemi oluşturuyor. Bu dönemde, basının sosyalist ideolojisine hizmet edecek şekilde yeniden yapılandırılması sürecinin etkisi ile baskı ve sansüre maruz kaldığı gerçektir. Fakat bu baskı ve sansür sürecine rağmen, söz konusu dönemde gazete ve dergilerin sayısı artmış, okur-yazar oranının yükselmesi ile tirajları yükselmiş, kitle iletişim araçlarının yeni çeşitlerinin ortaya çıkması ile basının kullandığı araçların sayısı artmıştır. Basın daha çok parti propagandasını yapan “organ” olarak faaliyet gösterse de, halkın milli-manevi değerlerinin korunmasına hizmet eden gazeteci ve yazarlar da tüm takiplere rağmen bu yönde çalışmalarını sürdürmüşler.

3.1. XX. Yüzyılın 20’li Yıllarında Azerbaycan Basını

1920 yılında Celil Memmedguluzade ailesi ile birlikte Güney Azerbaycan’a göç etti. Şubat 1921’de “Molla Nasrettin” dergisini Tebriz’de yayınlamaya başlayan yazar, derginin sekiz sayısının yayınlanmasına muvaffak olabilmıştır. Sovyet yönetiminin teşebbüsü ile Kasım 1922’de “Molla Nasrettin”in dergisinin merkezi Bakü’ye taşınmış ve 1931 yılına kadar burada yayınlanmıştır. Derginin sonuncu sayısı 7 Ocak 1931 tarihinde yayınlanmıştır.

“Molla Nasrettin”in 370 sayısı Tiflis’te, 8 sayısı Tebriz’de ve 398 sayısı Bakü’de olmak üzere, toplam 776 sayısı yayınlanmıştır.¹⁸⁶ “Molla Nasrettin” dergisinin etki alanı Azerbaycan hudutlarını aşarak tüm Kafkasya, Orta Asya, Rusya, İran gibi ülkelere yayılmış, bu ülkelerde söz konusu dergiden esinlenerek benzer mizah dergileri basılmıştır. 1911 yılının 29 Kasım tarihinden itibaren Bakü’de “Mektep”¹⁸⁷ isimli yeni bir çocuk dergisi yayınlanmaya başlamıştır. Nisan 1920’de Azerbaycan’da Sovyet yönetimi kurulduktan sonra, 1921 yılında basılmaya başlanılan “Maarif”¹⁸⁸ (toplam 2 sayısı basılmıştır) ve “Kırmızı Güneş”¹⁸⁹, 1923 yılından itibaren yayınlanan “Genç

¹⁸⁶ “Azerbaycan Süreli Yayınları” (1832-1920), s.56.

¹⁸⁷ *Mektep Dergisi*, Sayı 1, Kasım 1911.

¹⁸⁸ *Maarif Dergisi*, Sayı 1, 1921.

¹⁸⁹ *Kırmızı Güneş Dergisi*, Sayı 1, 1921.

Pioner”¹⁹⁰, 1927’de yayın hayatına başlayan “Pioner”¹⁹¹ dergileri, “Azerbaycan Pioneri”¹⁹² gazetesi vs. gazete ve dergiler yeni neslin ideolojik açıdan yönlendirilmesinde önemli rol oynamışlar. Basında Sovyet döneminde çok sayıda gazete ve dergi yayınlanmıştır. Örneğin, 1919 yılında 20 kadar Azerbaycan Türkçesi ile “Bakü İşçi Kongresi’nin Ahbarı”, “Azerbaycan Gençleri”, “Hürriyet”, “Hak”, “Fukara Sedası”, “Zahmet Sedası”, “Ekim Devrimi”, “Genç İşçi”, “Azerbaycan Fukarası”, Rusça “Nabat”, “Molot”, “Proletari”, “Raboçi Put”, “Golos Truda”, “Bednota”, “Molodoy Raboçi”, “Novı Mir” vs. gazeteler Bolşeviklerinin yayınladığı gazetelerdi. Bu gazetelerin çoğunun ömrü çok kısa olmuş, bazıları sadece bir veya iki kere yayınlanmıştır. “Komünist” gazetesi “Hümme”, “Goç-Davet”, “Tekamül”, “Yoldaş”, “Hümme” (1917-1918-ci illər), “Bakü Şurası’nın Ahbarı” gibi Bolşevik gazetelerin devamcısı olarak yayınlanmaya başlanmıştır.¹⁹³ “Komünist” gazetesi 29 Ağustos 1919 günü yayınlanmaya başlandı. Azerbaycan Bolşevikleri “Komünist”i hükümet organlarından habersiz, gizli şekilde yayınlıyorlardı. “Komünist” gazetesinin 1919 yılında izinsiz yayınlanan sayılarını Ruhulla Ahundov redakte etmişti. “Komünist” gazetesi Azerbaycan’da Sovyet yönetiminin kurulmasından sonra, 30 Nisan 1920’de Alihaydar Garayev’in redaktörlüğü ile yasal şekilde yayınlanmaya devam etmişti.¹⁹⁴

Azerbaycan’da Sovyet yönetiminin oluşmasından sonraki ilk yıllarda “Komünist” ve “Bakinski Raboçi” gazetelerinin sayfalarında taşradan haberler daha çok yer bulmaya başladı. 16 Haziran 1923 tarihinde Bakü’de “Köylü” gazetesinin birinci sayısı yayınlandı.¹⁹⁵ Azerbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi’nin Merkez Yürütme Kurulu 1923 yılının 2 Temmuz’unda Bakü’de Doğu kadınlarının, özellikle Azerbaycan kadınlarının sosyal ve siyasal yaşama entegrasyonu amacıyla aylık olarak yayınlanan edebi, kültürel ve politik bir dergi olan “Doğu Kadını”nın basılması kararı aldı. “Doğu Kadını” dergisinin¹⁹⁶ ilk sayısı aynı yılın Kasım ayında kırk sayfa ve 1.000 adet olarak basıldı. Derginin ilk yönetmeni Ayna Sultanova’ydı. 1938 yılından itibaren söz konusu dergi “Azerbaycan Kadını”¹⁹⁷ ismi ile yayınlanmaya başlandı.

¹⁹⁰ *Genç Pioner Dergisi*, Sayı 1, 1923.

¹⁹¹ *Pioner Dergisi*, Sayı 1, 1927.

¹⁹² *Azerbaycan Pioneri Gazetesi*, Sayı 1, 1927.

¹⁹³ *Azerbaycan Süreli Yayınları* (1832-1920), ag.e., s.56.

¹⁹⁴ *Komünist Gazetesi*, Sayı 1, 29 Ağustos 1919.

¹⁹⁵ *Köylü Gazetesi*, Sayı 1, 16 Haziran 1923.

¹⁹⁶ *Doğu Kadını Dergisi*, Sayı 1, Kasım 1923.

¹⁹⁷ *Azerbaycan Kadını Dergisi*, Sayı 1, 1938.

1926 yılında Bakü'de Komünist Partisi'nin şehit örgütünün gençlik kollarının konferansı yapıldı. Konferansın yapıldığı gün bir grup faal öğrenci kapağında "Pioner"¹⁹⁸ kelimesi yazılan 28 sayfalık dergi hazırladılar. Çocukların elyazası ile yazdıkları ve toplam 50 adet olan dergi konferans katılımcılarını çok memnun etti. Bu dergi nushaları "Pioner" dergisinin ilk habercileri oldu. Aradan birkaç ay geçtikten sonra, Şubat 1927'de "Pioner" dergisi resmi olarak yayınlanmaya başlandı.

Azerbaycan basınının ilk araştırmacılarından biri olan İsmail Mehmedov'un da belirttiği gibi, 1920 yılında Erivan'da Azerbaycan Türklerine karşı soykırım vahşeti yaşandığı zaman, bu şehirde Türkçe gazete yayınlamak mümkün değildi. Taşnakçıların takibinden kurtulmayı başaran Erivan gazetecilerinden Mehmedali Nasır 1918'de Gence'ye gelmiş, burada gazetecilik yaşamına devam etmişti. Erivan Müslüman Milli Şurası Mayıs 1918'-de Taşnakçıların yönetimi ele geçirmesine kadar etkin oldukları için, "Civanlar Şurası"nın 1917 yılının ikinci yarısında yayınlandığı tahmin edilmektedir.¹⁹⁹

1918-1920 yıllarında Ermenistan'da radikal milliyetçi Taşnaksütyun yönetiminin mevcut olması, Erivan'da Azerbaycan Türkçesi ile yayınlanan gazete ve dergilerin kapanmasına neden olmuştur. Aynı yıllarda Bakü'de Ermenice "Arev" (Güneş), "Aşhatavori Dzayn" (Emkçinin Sesi), "Aşhatanki Droşak" (Emek Bayrağı), "Banvori Hosk" (İşçi Sözü), "Gordz" (İş), "Yerkir" (Ülke) vs. gazeteler basımını sürdürüyordu.²⁰⁰ Bugün Ermeni tarihçilerinin iddia ettikleri gibi, 1918 yılında Bakü'de Ermenilere karşı "soykırım" yapılsaydı, bu kadar fazla süreli yayın nasıl yayınlanırdı?

Sovyet Ermenistanı'nda Azerbaycan Türkçesi ile yayınlanan ilk gazete "Komünist" gazetesidir. 29 Kasım 1920'de Ermenistan'da Sovyet yönetiminin işbaşına gelmesinden kısa süre sonra yeniden tarihi topraklarına dönen Azerbaycan Türklerinin yönetimde yer alması sorunu gündeme geldi. İlk yıllarda Ermenistan'a yönetici kadrolar Azerbaycan'dan gönderiliyordu. 1921 yılının Ocak ayında Azerbaycan Devrim Komitesi'nin güvencesi ile üst düzey görev için Süleyman Nuri isimli memur Ermenistan'a gönderildi. Mustafa Sübhi'nin Başkanı olduğu Türkiye Komünist Partisi'nin üyesi olan Süleyman Nuri bir süre Bakü'de bulunmuş, 1920 yılının Eylül ayında Bakü'de gerçekleşen Doğu Halklarının I. Kongresi'nin organizatörlerinden biri olmuştu. Ocak 1921'de Ermenistan Askeri Devrim

¹⁹⁸ *Pioner Dergisi*, Sayı 1, 1926.

¹⁹⁹ Civanlar Şurası, Sayı 1, 1917.

²⁰⁰ "Azerbaycan Süreli Yayınları", (1832-1920), s.56.

Komitesi'nin üyesi sıfatıyla Erivan'a gelen S. Nuri Ermenistan Halk Komiserleri Şurası'nın kararı ile Halk Adalet Komiseri ve Yüksek Mahkeme'nin Başkanı olarak atanmıştı. S. Nuri o döneme dair anılarında kendisinin aynı zamanda, üyeleri Erivan'da yaşayan Azerbaycan Türklerinden oluşturulan "komünist hücreler"ın kurulması ile de ilgilenmişti. S. Nuri şöyle yazıyordu: "Benim sunduğın öneri sonucunda Ermenistan Komünist Partisi Merkez Yürütme Komitesi Bakü'ye mektup göndermiş, gazeteçi Semih Hüseyin isimli bir yoldaş redaktör olarak Erivan'a davet edilmiş ve Erivan'da yerli Türklerin dilinde basılan Komünist gazetesinin yayınları daha verimli hale gelmiştir".²⁰¹

Süleyman Nuri anılarında başka bir bilgiyi daha paylaşmaktadır: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümetinin tabeliyinde Semih Hüseyin isimli İstanbullu bir Türk subayının komutasında yedek bir polis taburu vardı. Semih Hüseyin de bazı Türkler gibi, Halk Cumhuriyeti'nin çökmesinden sonra, Bakü'de kalmış, komünist partisine üye olmuş, kendisi ile birlikte çalışmıştı.²⁰² Büyük olasılıkla, Bakü'den gazete redaktörü olarak Erivan'a davet edilen S. Hüseyin S. Nuri'nin anılarında bahsettiği şahıştı. Bu ihtimal bazı araştırmacıların Erivan'da yayınlanan "Komünist"ın Redaktörünün Hamit Ganizade olduğu yönündeki savını çürütmektedir. H. Ganizade "Komünist"ın değil, 1921 yılında yayınlanmaya basılan "Rencber" gazetesinin redaktörü olmuştur.²⁰³

Şubat 1921'de Taşnaklar ayanlanarak Ermenistan'da yönetime el koydular. Erivan şehri de Taşnakların kontrolüne geçti. Böylece "Komünist" gazetesinin yayınlanması yasaklandı. Nisan ayında Erivan'da sovyet yönetimi yeniden kuruldu, Mayıs ayında ise yeni hükümet - Halk Komiserleri Sovyeti oluşturuldu. Ermenice bilmeyen, tercüman aracılığıyla Adliye Komiseri olarak çalışmanın verimsiz olduğunu söyleyen S. Nuri yeniden Erivan'a dönmeyi kabul etmemiştir. Temmuz 1921'de Azerbaycan'dan Erivan'a gönderilen Bala Efendiyev Ermenistan İçişleri Komiseri'nin yardımcısı olarak göreve başlamıştır. B. Efendiyev Ocak 1922'den başlayarak Ermenistan Komünist Partisi Merkez Yürütme Kurulu'nun ideolojik iş ve propaganda şubesinin müdürü olarak çalışmakla birlikte, Komünist Partisi'nin yayın organı "Rencber", sonralar ise "Zengi" gazetesinin genel yayın yönetmeni olmuştur. B. Efendiyev'in hanımı Fatma Efendiyeva da bu süreçte aktif olarak yer almıştır. Kendisi "Rencber" gazetesinin ilk kadın muhabiri olmanın yanı sıra, Erivan'da Azerbaycanlı

²⁰¹ Nuri, a.g.e., s.365.

²⁰² Nuri, a.g.e., s.305.

²⁰³ Rıza Velibeyov, Geçmişten Sayfalar, "Hayastan" Yayınları, Erivan, 1969, s.55.

kadınlar için açılan Kadınlar Klubü'nün Başkanı olmuştur. Sonralar Bülbül Kazımova'nın liderlik ettiği söz konusu klub, Azerbaycanlı kadınlar arasında kültür ve eğitim çalışmalarının yaygınlaştırılmasında, dini gericiğe karşı mücadelede önemli rol oynamıştır. 1949 yılına kadar faaliyet gösteren bu klubün nezdinde okuma ve yazma öğretilmesi, terzilik kursları, sanat eğitimi, dans ve oyunculuk eğitimi gibi faaliyet alanları olmuştur.²⁰⁴ Önceleri 500, sonralar ise 1.000 adet tirajla dörd sayfa olarak basılan “Rencber” gazetesinin 1921 yılında 31 sayısı, 1922 yılında ise 46 sayısı yayınlanmıştır. 1922 yılının Aralık ayında “Rencber” gazetesinin yayınlanması durdurulmuştur.

Ermenistan'ın Bolşevik Rusya'nın kontrolüne girmesinden sonra da bu ülkede yaşayan Azerbaycan Türklerine karşı şovenist tutumunu sürdüren Ermeni yöneticiler I. Dünya Savaşı sırasında karşılaştıkları Ermeni mezalimi yüzünden tarihi topraklarını terkederek Azerbaycan'a göç etmek zorunda Müslüman halkın ana yurtlarına dönmelerine engel olmaya çalışıyorlardı. Buna paralel olarak, Ermenistan'da Azerbaycan Türkçesi ile gazetenin yayınlanmasına da karşı çıkıyorlardı. Merkez Yürütme Kurulu'nun Sekreteri Aşot Hovanisyan “Rencber”in abonelerinin az olmasını bahane ederek gazetenin kapatılması yönünde karar vermişti. Ayrıca, Aralık 1922 tarihinde Transkafkasya Ülke Parti Komitesi Transkafakasya'da yayınlanan bazı gazetelerin durumunu tartışarak karar kabul etti. Kararda şöyle deniliyordu: “Erivan ve Batum'da Türkçe yayınlanan gazetelerin basımı durdurulsun. Güney Kafkasya Türkleri için sadece bir gazetenin yayınlanmasına izin verilsin. Gürcistan Komünist (bolşevik) Partisi Merkez Komitesi'nin yayın organı olan “Yeni Fikir” gazetesi Transkafkasya Merkez Yürütme Kurulu'nun ve Halk Komiserleri Şurası'nın yayın organı gibi günlük olarak yayınlansın”.²⁰⁵

Ermenistan Komünist (bolşevik) Partisi Merkez Komitesi'nin nezdindeki Türk şubesinin müdürü B. Efendiyevev şubenin 1922-1925 yıllarında yaptığı çalışmaları kapsayan raporunda, “Rencber” gazetesinin kapatılmasının sebebi olarak, gazetenin Ermenistan'da yaşayan Türklerin ihtiyaç ve taleplerini karşılayamadığı için kapatılmasına karar verildiğini yazıyordu.²⁰⁶

B. Efendiyevev'in yoğun mücadelesi sonucunda, 29 Kasım 1925'te kendisinin yönetiminde Ermenistan Komünist Partisi'nin ve Ermenistan SSR Halk Komiserleri

²⁰⁴ Vəlibəyov, a.g.e., s.55.

²⁰⁵ Vəlibəyov, a.g.e., s.123.

²⁰⁶ A. Akberov, Büyük Dostluk Bağları, “Azərneşr” Yayınları, Bakü, 1968, s.78.

Şurası'nın yayın organı olacak "Zengi" gazetesi yayınlanmaya başlandı. Önceleri haftada bir kez, sonra ise iki kez basılan bu gazete, Azerbaycanlıların bilgilendirilmesi, hukuklarının korunması, yeni Latin alfabesine geçiş meselelerine özel önem veriyordu. 1928 yılının sonuna kadar "Zengi" ismi ile basılan söz konusu gazete, Ocak 1929'den itibaren "Kızıl Şafak" ismi ile yayınlanmaya başlandı. "Kızıl Şafak" kendi selefi ile bağlı şöyle yazıyordu: "Zengi" gazetesi Ermenistan'da yaşayıp da Türkçe konuşan işçi ve köylü kesimlerin kültürel devrim tarihini yazan ilk araç ve ilk gazete olarak kurulmuştur. Haftada iki kez olmakla, üç yıl yayınlanan söz konusu gazete Türk emekçilerinin sesi olmuştur. Gazete Ermenistan'da yaşayan Türk halkın eğitimi, kültürel gelişimi sürecinde önemli rol oynamış, sosyalist yönetimin çalışmalarının halka ulaştırılmasına yardımcı olmuştur".²⁰⁷ Bala Efendiyev'in 1926 yılında Ermenistan'da Toplum Güvenliği Komiseri makamına atanması sonrasında, gazetenin sorumlu redaktörü görevini Mustafa Hüseyinov üstlenmiştir.

1919-cu ildən başlayarak çok sayıda Bolşevik gazetesi yayınlanmıştır. Azerbaycan Türkçesi ile "Bakü İşçi Kongresi'nin Ahbarı", "Azerbaycan Gençleri", "Hürriyet", "Hak", "Fukara Sedası", "Zahmet Sedası", "Ekim Devrimi", "Genç İşçi", "Azerbaycan Fukarası", Rusça "Nebat", "Molot", "Proletari", "Raboçi Put", "Golos Truda", "Bednota", "Molodoy Raboçi", "Novı Mir" ve diğerleri Azerbaycan Bolşeviklerinin yayınladıkları gazetelerdi. Doğrudur, bu gazetelerin ömrü çok kısa olmuş, bazılarının sadece bir veya birkaç sayısı basılmıştır. "Komünist" gazetesi "Hümmet", "Koç-Davet", "Tekamül", "Yoldaş", "Bakü Şurası'nın Ahbarı" gibi Bolşevik yayınların varisi olarak yayın hayatını devam ettirdi.²⁰⁸

3.2. Sovyet Döneminde Azerbaycan Basınına Uygulanan Sansür ve Baskılar

1920 yılından başlayarak Azerbaycan'da yeni ideolojinin talebi doğrultusunda sosyo-kültürel ve ekonomik-politotik yapı tüm Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi hızlı bir dönüşüm sürecine girdi. Bir taraftan ortak mülkiyete dayalı ve devletin kontrolünde olan ekonomik yapının kurulması süreci başlamış, diğer yandan sosyalizme hizmet edecek üst yapının tüm birimleri yeniden dizayn ediliyordu. Bu süreç beraberinde eğitim, bilim, kültür, sanat, basın gibi manevi değeri yüksek alanları da derinden etkiliyordu. Özellikle, V. İ. Lenin'in ölümünden sonra İ.Stalin'in hakimiyete gelişi ile başlayan yeni

²⁰⁷ Akberov, a.g.e., s.79.

²⁰⁸ Basın Tarihi, http://www.azerbaijans.com/content_742_az.html

dönemde, milletlerin hızla yakınlaşması ve hatta kavuşması “teorisi”nin uygulamaya konması, yukarıda adları çekilen alanlarda ciddi baskı ve takiplerin, “milliyetçi” damgası vurularak idam edilen ve Sibir’e sürgün edilenlerin yüzbinlere ulaştığı en acımasız dönemin başlamasına neden oldu. Sadece sol yönümlü gazetelerin faaliyetine devam etdiyi Azerbaycan’da Stalin’in “tek adam” olması ile yayın hayatına son koyuldu, sadece “Komünist”, “Azerbaycan Gençleri”, “Azerbaycan İşçisi”, “Sovyet Köyü” gibi sayıları on kadar olan gazeteler yayın hayatını devam ettirdiler veya yayın hayatına başladılar.

2 Eylül 1934 tarihinde “Komünist Marifi” gazetesi yayın hayatına başladı.²⁰⁹ Bu gazetenin 1938 yılında ismi “Muallim” gazetesie olarak değiştirildi. Gazete 1941 yılına kadar bu isimle yayınlandı. Nisan 1946’dan itibaren ise “Azerbaycan Muallimi” ismi ile yeniden yayınlanmaya başladı ve uzun yıllar bu isimle varlığını sürdürdü.

Spor basınının en eski tarihe sahip üyesi “İdman” gazetesi, aynı zamanda Azerbaycan basının genel olarak en eski temsilcilerinden biri sayılıyor. 1932 yılında ilk defa “Azerbaycan’da Beden Eğitimi” ismi ile yayınlanan “İdman” artık 80 yıllık bir tarihe sahiptir. Sonraki yıllarda “Edebiyat” (1933), “Azerbaycan Pioneri” (1938), gazeteleri yayınlanmaya başladı. 1930 yılında Ali Ekerekli “Kızıl Şafak” gazetesinin redaktörü görevine atandı. Bununla bağlı olarak Rıza Velibeyov kendi anılarında Transkafkasya Komünist Üniversitesi’nin mezunu Ali Ekerekli’nin Merkezi Komite’nin talebi üzerine kollektifleşme işlerine liderlik etmek için Basargeçer ilçesine gönderildiğini yazıyor. Bu sırada ilçeye gelen Ermenistan Komünist Partisi’nin Merkezi Komitesi’nin ikinci sekreteri Ağasi Hancıyan Ali Ekerekli ile tanıştıktan sonra, Merkezi Komite’nin onayını almadan onu “Kızıl Şafak” gazetesine redaktör atıyor.²¹⁰ Bu adımın temel nedeni, Ekerekli’nin gazetecilik eğitimi veya tecrübesi değil, onun siyasi açıdan kendini geliştirmesiydi.

Ermenistan’a yüksek düzey yönetici olarak atanan eski komünist Ali Tağızade B. Efendiyev’den sonra 1929-1932 yıllarında Ermenistan SSC Toplumsal Güvenlik Komiseri, aynı zamanda “Kızıl Şafak”ın redaktörü olmuştur. Ermenistan’ın Taşnak yöneticileri eski Bolşevik Ali Tağızade’yi kalaramak için çeşitli bahaneler uydurmuştur. Sonunda bu amaçlarına ulaşan Taşnaklar işinde “ciddi sorunlar” olduğunu göstererek, Ali Tağızade’nin Vedi ilçesinin Karalar köyüne kütüphane müdürü olarak

²⁰⁹ *Komünist Marifi Gazetesi*, Sayı 1, 2 Eylül 1934.

²¹⁰ *Kızıl Şafak*, Sayı 3, 12 Ocak 1929.

gönderilmesine muvaffak olmuşlardı.²¹¹ Baskılardan kurtularak Bakü'ye kaçmayı başaran Tağızade, 1959-1963 yıllarında Azerbaycan SSC Ali Sovyeti'nin (Parlamenti'nun) Başkanı seçilmişti.²¹²

1932-1936 yıllarında M. Hüseyinov yeniden “Kızıl Şafak” gazetesinin redaktörü görevine atanmıştır. Türkiye’de doğan M. Hüseyinov, gazetenin bulunduğu binaya kendisi gibi Türkiye’den gelen bir kişiyi güvenlikçi olarak işe aldığı için hapsedilmiş, bu nedenle kendisine “Türkiye ajanı” damgası vurularak 1936 yılında kurşuna dizilerek idam edilmiştir.

1936 yılının Kasımı’ndan-cı 1937 yılının Nisan ayına kadar “Kızıl Şafak”ın redaktörü Sefer Almemmedov olmuştur. Sefer Almemmedov bir süre Ermenistan SSC’nin Halk Adalet Komiseri, sonralar ise Azerbaycan SSC’de Adalet Bakanı olarak çalışmıştır. 2 Ekim 1937’den itibaren gazete “Komünist” ismi ile yayınlanmıştır. Bu arada gazetenin redaktörü Ekber Rızayev olmuştur. Erivan’da Azərbaycanlı gençlerden oluşan ilk gençlik kollarının oluşturulmasında aktif rol alan E. Rızayev, bir süre Ermenistan Komünist Partisi Gençlik Kolları’nda, sonralar ise sırasıyla Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi’nde şube müdürü, Moskva’da “İnostrannaya Literatura” basınında Türk edebiyatı redaksiyasının müdürü görevlerinde bulunmuştur.

Gazete 26 Eylül 1939 tarihinden itibaren 1989 yılının sonuna kadar, yani kapatılana kadar “Sovyet Ermenistanı” ismi ile yayınlanmıştır. Kısa aralıklarla Cafer Velibeyov yaklaşık olarak 20 yıl gazetenin Baş Redaktörü olarak çalışmıştır. C. Velibeyov, 22 yaşında Erivan Türk Dram Tiyatrosu’nun direktörü, 25 yaşında Basargeçer ilçe KP Gençlik Kolları’nın Sekreteri, sonraları ise Ermenistan’ın Amasya ilçesinde yayınlanan yerel “Hayvancılık Cephesinde” gazetesinin redaktörü, daha sonra KP’nin Amasya ilçe teşkilatının başkanı görevlerinde bulunmuştur. 1938-1947 yıllarında Cafer Velibeyov “Sovyet Ermenistanı” gazetesinin redaktörü olarak gazetecilik mesleğine devam etmiştir.²¹³

Yaşamın giderek politize olması, insanların toplumsal yaşamının ideolojileşmesi sürecinde KP giderek kitle iletişim araçlarını ve matbaaları total olarak kontrol altında tutmaya başladı. Devletin kontrolünde KP’nin matbaası kuruldu. 1934 yılında R. Ahundov’un editörlüğünde V. I. Lenin’in eserleri Azerbaycan Türkçesi ile 6 ciltten oluşan kitap halinde basıldı. 1933-1940 yıllarında Azerbaycan Türkçesi ile K. Marx ve

²¹¹ “Azerbaycan Süreli Yayınları” (1832-1920), s.66.

²¹² a.g.e., s.67.

²¹³ a.g.e., s.56.

F. Engels'in 23 eseri, V. I. Lenin'in ise 77 eseri büyük tirajla basıldı.²¹⁴ Yine 1933-1934 yıllarında Bakü'de son teknoloji ile çalışan "Medya Sarayı", ilçelerde ise altı adet matbaa mevcuttu.²¹⁵

Gazeteler devletin resmi siyasetinin "marksist-leninci ideolojisi"nin yayılması, "yeni insanların – Sovyet insanı"nın oluşturulması için KP'nin en etkili silahıydı. Bu yıllarda Azerbaycan'da yeni gazeteler – "Vışka"²¹⁶, "Hazar Bolşeviki"²¹⁷, "Muallime Yardım"²¹⁸ dergileri yayınlanıyordu. 1939 yılında Azerbaycan Türkçesi ile 80 kadar gazete yayınlanıyordu. Bazı müessese, köylü birliklerinin bile gazeteleri yayınlanıyordu. Köylülere hitap eden ilçe gazetelerinin de sayısı artmıştı. 1937 yılında 834 bin nüsha tiraja sahip 45 dergi yayınlanıyordu.²¹⁹ İşçi ve köylü muhabirleri örgütü 1934 yılında 18.000 muhabiri birleştiriyordu.

Azerbaycan'da yirmi ilçeyi kapsayan radyo kanallarının yayına başlaması halkın hayatında yeni bir gelişmeydi. 1940 yılının sonlarında Azerbaycan'da 100.000 radyo alıcısı çalışıyordu.²²⁰ Radyo emekçilerin çalışma ve aile yaşamına dahil oldu, kitleleri etkileme ve propaganda aracına dönüştü.

3.3. Azerbaycan Mühacir Basını ve Onun Temsilcileri

Azerbaycan mühacir basını Azerbaycan basınının önemli bir bölümünü oluşturuyor. Mühacir basını dedikte, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devrildikten sonra, istiklal mücadelesini yurt dışında sürdüren Azerbaycan'ın siyasi mühacirlerinin, milli ruhlu aydınların ve onların devamcılarının SSCB'nin çöküşüne kadar, genel olarak Türkiye'de, kısmen de Batı Avrupa'da yayınladıkları yazılı basın kastediliyor.

26 Eylül 1923'ten itibaren İstanbul'da Azerbaycan mühacir basınının ilk yayını olan "Yeni Kafkasya" dergisi yayınlanmaya başladı. M. E. Resulzade tarafından yayınlanan bu derginin başlıca amacı Azerbaycan'da gizli şekilde devam eden milli istiklal mücadelesine destek vermek, vatani Bolşevik işgalinden kurtarmaktı. 1927 yılında "Yeni Kafkasya" Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye baskılarını arttırması sonucunda kapatıldı. Fakat 1932 yılına kadar, yani Azerbaycan mühacirleri Türkiye'den

²¹⁴ Kulturnoe Stroitelstvo SSSR, Stat. sb., s.159.

²¹⁵ Azerbaycan Süreli Yayınları, s.56.

²¹⁶ *Vışka Gazetesi*, Sayı 1, 1928.

²¹⁷ *Hazar Bolşeviki*, Sayı 1, 1930

²¹⁸ *Muallime Yardım Dergisi*, Sayı 1, 1930.

²¹⁹ Kulturnoe Stroitelstvo SSSR, Stat. sb., s.159.

²²⁰ a.g.e., s.159.

sınırdışı edilene kadar değişik isimlerle yayınlarına devam etti. Bu sürede Azerbaycan mühacirleri İstanbul'da "Azeri Türk" (1928-1930), "Yeşil Yaprak" (1928), "Odlu Yurt" (1929-1931) dergilerini ve "Bildiriş" gazetesini (1930-1931) yayınladılar.

"Yeni Kafkasya" Arap alfabesiyle, "Azeri-Türk"ün ilk 20 sayısı Arap, sonraki 10 sayısı Latin alfabesiyle basılmıştır. Dergide genel olarak köşe yazıları çoğunluğu oluşturuyordu. Bu yazılarda bir taraftan savaş ve isyan, diğer taraftan vatan hasreti, vatan özlemi ağırlıklı olarak yer buluyordu. "Azerbaycan Basınının Şanlı Hatırası"²²¹, "Tuttuğumuz Yol"²²², "Harf Devrimi Cephesinde"²²³, "Afganistan Faciası"²²⁴, "Öğreten Bir Musibet"²²⁵, "Ortak Kafkas Cephesi"²²⁶, "Türkiye ve Avrupa"²²⁷, "Bir Rejimin Yıldönümü"²²⁸, "Demokrasi ve Sovyetler"²²⁹, "Hak da Ümit de Bizde"²³⁰, "Vahid İstiklal Cephesi"²³¹, "Uzak Doğu'da"²³², "Milli Azerbaycan Hareketi'nin Karakteri", "Azerbaycan Hakta Genel Bilgi"²³³ gibi mühacir basınının en etkili örnekleri yayınlanıyordu.

Azerbaycan mühacir basınında kendisi ile bağlı çok sayıda haber, köye yazısı ve makelelerin yayınlandığı Azerbaycan halkının özgürlük mücadelesinin ön saflarında yer alan aydınlardan biri Mirza Bala Mehmetzade'dir. Onun "Sekiz Yıllık Yol"²³⁴, "Bakü'nün Kurtarılması Uğrunda Dövüş – 15 Eylül Zaferi"²³⁵, "31 Mart"²³⁶, "Musavatçılar ve Komünistler"²³⁷, "Bolşevikler ve Taşnaklar"²³⁸, "Azerbaycan Parlamentosu"²³⁹, "Azerbaycan Hayat ve Basınında"²⁴⁰, "Azerbaycan ve

²²¹ *Yeni Kafkasya Dergisi*, Sayı 9, 1926.

²²² *Azeri Türk Dergisi*, Sayı 1, 1928.

²²³ *Azeri Türk Dergisi*, Sayı 18, 1928.

²²⁴ *Odlu Yurt Dergisi*, Sayı 1, 1929.

²²⁵ *Odlu Yurt Dergisi*, Sayı 3, 1929.

²²⁶ *Odlu Yurt Dergisi*, Sayı 12, 1932.

²²⁷ *Odlu Yurt Dergisi*, Sayı 13, 1932.

²²⁸ *Odlu Yurt Dergisi*, Sayı 20, 1932.

²²⁹ *Odlu Yurt Dergisi*, Sayı 30, 1932.

²³⁰ *İstiklal Gazetesi*, Sayı 23, 1932.

²³¹ *Odlu Yurt Dergisi*, Sayı 9, 1933.

²³² *Odlu Yurt Dergisi*, Sayı 34, 1933.

²³³ *Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi*, Sayı 29, 1934.

²³⁴ *Yeni Kafkasya Dergisi*, Sayı 4, 1926.

²³⁵ *Yeni Kafkasya Dergisi*, Sayı 24, 1927.

²³⁶ *Odlu Yurt Dergisi*, Sayı 2, 1929.

²³⁷ *Odlu Yurt Dergisi*, Sayı 4, 1929.

²³⁸ *Odlu Yurt Dergisi*, Sayı 5, 1929.

²³⁹ *Odlu Yurt Dergisi*, Sayı 11, 1930.

²⁴⁰ *Odlu Yurt Dergisi*, Sayı 3, 4, 5, 6, 7, 1931.

Bolşevikler”²⁴¹, “Komünistler ve İstiklal”²⁴², “Bir Katliamın 15. Yılı”²⁴³, “Herşeyden Önce Milli İstiklal” gibi makaleleri muhacir basınında seri olarak yayınlanmıştır.

Azerbaycan muhacir basınında ünlü bilim adamı, aydın Hüseyin Baykara'nın özel yer var. Bakyaka da diğer muhacirler gibi gurbette vatanın istiklali uğrunda mücadele etmiş, Azerbaycan halkının durumu ile bağlı basında çok sayıda köşe yazısı yazmıştır. Baykara'nın makalelerini ve köşe yazılarının dikkat çeken en büyük özelliği bu yazılarının tümünün sadece bir konusu var: Azerbaycan. Aynı zamanda, “Azerbaycan'da Ermeni Baskını ve Nahçıvan Meselesi”, “Azerbaycan İstiklalinin 50. Yılı Dolayısıyla”, “Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İki Askeri Zaferi”, “Azerbaycan Rönesansını Yapanlardan Abbasgulu Ağa Bakıhanov”, “Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Ekonomik Temeli”, “Dede Korkut Kitabı Üzerine Notlar” vs. yazılar bu türdendir.²⁴⁴

Azerbaycan diasporasının sürekli gelişmesi ve bugünkü duruma gelmesinde hiç kuşkusuz, Sovyet rejiminin kurulmasından sonra ülkeden göç etmek zorunda kalan ve ayrı ayrı ülkelerde yaşayan muhacir Azerbaycanlıların da rolü az değildir. Bu süreçte muhacir Azerbaycan basınının temsilcilerinin katkıları araştırılması gereken konular arasında yer alıyor. Araştırmalar muhacir Azerbaycan basınının temsilcilerinin bulundukları ülkelerde bir anlamda Azerbaycan diasporası gibi çalıştıklarını gösteriyor. Onların ister birlikte, isterse de bireysel olarak sürekli Azerbaycan halkının çıkarlarını korumayı temel görevleri olarak kabul etmiş ve çalışmalarını buna göre kurmuşlar. Muhacir basın temsilcileri yaşadıkları ve çalıştıkları ülkelerde Azerbaycan'ın hak ve hukuklarının dünya toplumuna duyurulmasında büyük işler görmüşler. Bu nedenle, Azerbaycan muhacir basını bir kurum olarak öğrenilmeli, bilimsel olarak onun demografik, siyasi ve sosyoloji özellikleri tespit edilmelidir. Şimdiye kadar belli sebepler yüzünden bu konuda çok fazla mesafe alınamamıştır. Muhacir basınına karşı devletin negatif tutumu, komünist ideolojisinin dar kalıpları bu araştırmaların çoğalmasına engel oluyordu. Azerbaycan'ın yeniden bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından sonra ise bu alanda yapılan araştırmalar bir hayli çoğaldı. Günümüzde Azerbaycan muhacir basını bilimsel araştırma konuları arasında en çok müracaat edilen konular arasında yer alıyor. Kitle iletişim araçlarında farklı yazarların bu konuda ilginç

²⁴¹ *Odlu Yurt Dergisi*, Sayı 27, 1931.

²⁴² *Odlu Yurt Dergisi*, Sayı 27, 1931.

²⁴³ *İstiklal Gazetesi*, Sayı 31, 1933.

²⁴⁴ “Azerbaycan Süreli Yayınları”, s.56.

yazıları yayınlanmaktadır. Özellikle, Odlar Yurdu Üniversitesi'nin Gazetecilik, Dil ve Edebiyat Bölümü'nden Akif Şahverdiyev'in yazdığı "Azerbaycan Basın Tarihi" eseri bu alanda yazılan en kaliteli eserlerden biridir.²⁴⁵

Muhaciret basınının hem araştırılması, hem de öğretilmesi gibi iki önemli meseleyi özel olarak belirtmek gerekir. Birincisi, tüm bilim adamları Eylül 1923'te Türkiye'nin İstanbul şehrinde Mehmet Emin Resulzade'nin ve Sait Efendi'nin genel yayın yönetmenliğinde yayınlanan "Yeni Kafkasya"yı ilk muhacir gazete olarak kabul ediyor. Büyük usta, yaşamı boyunca Azerbaycan'ın istiklali uğrunda ideolojik mücadele veren özgürlük aşığı Mirza Bala Mehmetzade'nin 1937 yılında yazdığı "Milli Azerbaycan Hareketi" adlı eserinde yer verdiği "Yeni Kafkasya" yalnız Azerbaycanlıların değil, Rus esareti altındaki tüm Türklerin yurt dışında yayınladıkları ilk dergi sayılmaktadır. Azerbaycan'ın milli hareketinde büyük yeri olan M. B. Mehmetzade'nin yaptığı işlere saygı göstermekle birlikte, zannimizce muhacir basını tarihinin doğru araştırılması sonucu bu basının amaç ve tavsiyelerini de anlamış oluruz. Bu yıllara dikkat yetirsek görürüz ki, muhacir basınının dikkat ettiği başlıca konu yabancı ülkelerde yaşayan Azerbaycanlıların sorunlarını ortaya çıkarmak ve halletmektir. Bundan başka, muhacir basını ayrı ayrı ülkelerde yaşayan Azerbaycanlıların birlik ve beraberliğine ulaşmak için çalışmalar yapmıştır.

Celil Memmedguluzade'nin 1921 yılında Güney Azerbaycan'ın Başkenti Tebriz'de yayınladığı "Molla Nasrettin" dergisi de muhacir basın sayılabilir. Daha sağlığında "tüm Türk Dünyası'nın mücahidi" adını kazanmış ünlü düşünce adamı, gazeteci yazar, eleştirmen, şair, filozof Ali bey Hüseyinzade'nin çalışmalarında muhaciret basını örnekleri yeni bir aşamayı oluşturuyor. Daha 1904 yılında Mısır'da yayınlanan "Türk"²⁴⁶ gazetesinde Türk birliği, hatta "panturanizm" düşüncelerini ortaya atan Ali bey Hüseyinzade AHC'nin kurulması, onun ideolojik temelini oluşturulmasında önemli rol oynamıştır.

Azerbaycan muhacir basını tarihinde büyük Doğubilimci (Oriyentolog), yazar, eleştirmen, düşünce adamı ve aydın Ahmet bey Ağaoğlu'nun özel ağırlığı ve yeri var. Milletine ve devlete hizmet etmek isteyen herkes, özellikle kalem sahipleri için ideal bir örnek olan A. Ağaoğlu daha Fransa'da eğitim gördüğü 1885-1894 yıllarında Paris'te

²⁴⁵ a.g.e., s.56.

²⁴⁶ *Türk Gazetesi*, Sayı 1, 1904.

yayınlanan “Nouvel Revyü” gibi ünlü gazete ve dergilerde makaleler yayınlamıştı.²⁴⁷ A. Ağaoğlu da diğer aydınlar gibi ister Türkiye’de, ister Fransa’da, isterse de diğer ülkelerde yaşadığı muhacir hayatı süresince söz konusu ülkelerde yaşayan soydaşlarıyla sürekli olarak biraraya geliyor, onların dayanışma içinde olması için tasiyeler veriyor, makalelerle Azerbaycan’ın ve Türk Dünyası’sının sorunlarını gündeme getiriyordu. Sonralar Azerbaycan’a dönen Ağaoğlu “Kaspi” gazetesinde çalıştı, hatta gazetenin genel yayın yönetmenliğine yükseldi.²⁴⁸ Ahmet bey’in Azerbaycan halkı karşısındaki en büyük hizmetlerinden biri 1905 yılında Ermeni milliyetçiliğini, Ermeni faşizmini, Taşnaksütyun Partisi’ni dengelemek amacı taşıyan “Difai” örgütünü kurması olmuştur. 1908 yılında Bakü Filarmonyası’nda kendisine karşı yapılan saygısızlıktan sonra Ağaoğlu Türkiye’ye yerleşiyor, gazetecilik ve köşe yazarlığı faaliyetini İstanbul’da daha istekli bir biçimde sürdürüyor. Bu dönemde A. Ağaoğlu Azerbaycan muhacir basınının en değerli örneklerini ortaya koyuyor. Fırtınalı bir hayat yaşayan A. Ağaoğlu 1918 yılında AHC’ye yardım için Bakü’ye gelen Kafkas İslam Ordusu’nda danışman olarak Azerbaycan’a geliyor, bağımsız devlet kurulmasında aktif yer alıyor, Azerbaycan parlamentosuna milletvekili seçiliyor. 1919 yılında ise Ağaoğlu, Paris Barış Konferansı’na giden Azerbaycan heyetinde bulunuyor. Fakat Paris’e ulaşmadan, İstanbul’da İngilizler tarafından hapsediliyor ve İttihat ve Terakki Partisi’nin liderleri ile birlikte Malta’ya sürgüne gönderiliyor. 1921 yılının Mayıs ayında ise iki yıllık sürgünden sonra Anadolu’ya, Milli Kurtuluş Hareketi’nin Lideri Mustafa Kemal Paşa’nın huzuruna geliyor. 1923 yılından itibaren, yani Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra A. Ağaoğlu’nun yaşamında ve çalışmalarında yeni bir dönem başlıyor. Ömrünün sonuna, yani 1939 yılına kadar Ahmet bey Ağaoğlu işi, aklı, zekası ve kalemi ile sadece “Türkçülük” mefkuresine hizmet ediyor.²⁴⁹

Azerbaycan muhacir basınının ünlü isimlerinden biri de, istiklal hareketinin aktif isimlerinden, Azerbaycan Milli Kurtuluş Hareketi’nin teorisyeni ve lideri Mehmet Emin Resulzade’dir. Gençlik yıllarından itibaren Bakü’de siyasi faaliyete başlayan Mehmet Emin Resulzade 1908-1911 yıllarında Tahran’da, 1911-1913 yıllarında İstanbul’da siyasi faaliyetini sürdürüyor. İran’da gerçekleşen Meşrutiyet Devrimi’nden sonra Resulzade bu ülkede “Yeni İran” gazetesini yayınlamaya başlıyor. Fakat çok geçmeden İran yönetimi “irticası” Resulzade’ye bu ülkeden İstanbul’a göç etmesi yönünde baskı

²⁴⁷ “Azerbaycan Süreli Yayınları” (1832-1920), s.76.

²⁴⁸ a.g.e., s.76.

²⁴⁹ a.g.e., s.56.

altına alıyor. Mehmet Emin Türkiye’de genç milliyetçilerin birleştiği “İttihat ve Terakki” Partisi ile irtibat kurarak, aynı zamanda “Türk Ocağı”na da dahil oluyor, 1911 yılında yayınlanmaya başlayan “Türk Yurdu”²⁵⁰ dergisinde yazıları yer alıyor. Onun “İran Türkleri”, “İran Devrim Tarihi” başlıklı seri makaleleri büyük yankı uyandırıyor. AHC’nin çökmesinden sonra İstanbul’da meskunlaşan Resulzade, önce “Kafkasya”, sonra ise “Azeri-Türk”, “Odlu Yurt”, “Bildiriş” gibi milli çizgili gazete ve dergilerin yayınlanmasına muvaffak oluyor. Bu gazete ve dergilerin dışında, M. E. Resulzade Türkiye, Fransa ve Alman basın kurumlarıyla da işbirliği yapmıştır.

Azerbaycan’ın istiklal mücadelesi tarihinde ilk istiklal şairi ise Muhammed Hadi sayılıyor. M. Hadi 1910 yılında Türkiye’nin İstanbul şehrine gelerek burada çok istediği ortama kavuşuyor. Şair İstanbul’da gazete ve dergilere makaleler yazıyor.²⁵¹

Azerbaycan’ın istiklali uğrunda ideolojik mücadelede yer alan aydınlardan biri de gazeteci yazar, tercüman, araştırmacı Ceyhun Hacıbeyli’dir. C. Hacıbeyli tüm gücü ile komünizmin iç yüzünü dünyaya göstermiş, güçlü kalem ile bir kaç dilde kutsal davasını anlatmıştı. Daha üniversite öğrencisiyken, Paris’in nüfuzlu gazetelerinde makaleleri yayınlıyor, giderek gazeteci gibi yetişiyordu. Kader Ceyhun Hacıbeyli’ye sonuncu muhaciretten önce Paris’te yaşamayı nasip etmiş ve bu dönemde Fransız gazetelerinde yazıları yayınlanmıştı. C. Hacıbeyli tüm dünyada nüfuzlu “La Revue de Doux Mondes” dergisinde uzun yıllar yazar olarak çalışmıştır. “Özgürlük” radyosunun C. Hacıbeyli’nin vefatı ile bağlı verdiği haberde şöyle deniliyordu: “Ceyhun bey aziz vatanın ve halkının kurtuluş mücadelesinin liderlerinden biriydi. Aynı zamanda yetenekli bir gazeteci yazar olan Ceyhun Hacıbeyli istilaya uğrayan ülkesinin hak ve hukuk davasını tüm dünya toplumu karşısında savunmuştur”.²⁵²

3.4. 1920-1930’lu Yıllarda Azerbaycan Basınında Vergi Meseleleri

Öncelikle dikkatin 20’li yılların başlarında Azerbaycan Komünist Partisinin vergi meselesi ile bağlı kabul ettiği bazı karar ve kararnamelere yöneltilmesi konunun anlaşılması bakımından önemli olacaktır. Bu hususta Azerbaycan Komünist (bolşevik) Partisi’nin Merkez Komitesi’nin Mart 1922’de gerçekleşen oturumunda önemli kararlar kabul edilmiştir. 7-8 Mart 1922 tarihlerinde AK(b)P MK’nın toplantısında gıda ürünleri

²⁵⁰ *Türk Yurdu Dergisi*, Sayı 1, 1911.

²⁵¹ “Azerbaycan Süreli Yayınları” (1832-1920), s.56.

²⁵² N. Polyanskiy, Nalogovie Prestupleniya po UK ASSR, “İzvestiya Pravovogo Fakulteta Azerbaydjanskogo Gosudarstvennogo Universiteta İmena V.İ.Lenina”, Cilt 3, Baku, 1928. s. 44-56

vergisi, tarifler, petrol ürünlerinin satışının düzenlenmesi ve buna benzer meseleler gündeme alınmış ve gıda ürünleri vergisi ile bağlı aşağıdaki kararlar alınmıştır.²⁵³

1. Komisyonun ilkesel kararlarının onaylanması;
2. Gıda ürünleri vergisi ile bağlı kurumsal meselelerin halli;
3. Halk Gıda Komiserliği'nde gıda müfettişlerinin hazırlanması için 80-110 kişilik kursların düzenlenmesi;
4. İki hafta süresince parti üyelerinden ve tarafsızlardan seçilen gıda müfettişlerinin seferber edilmesi;
5. Gıda kampanyaları ile bağlı propaganda sürecine başlanması, bu amaçla MK'nin propaganda şubesinin kontrolünde Halk Eğitim Komiserliği'nin ve Halk Gıda Komiserliği'nin de temsilcilerinin de yer aldığı komisyonun oluşturulması;
6. Halk Gıda Komiserliği'nin taşrada yetkili temsilcileri olarak atanacak on kişilik işçi heyetinin komiserliğin emrine verilmesi;
7. Halk Komiserleri Sovyeti'nin bir ay içinde gıda vergisi ile bağlı çıkarılacak kanunların gazetelerde yayınlanmasını sağlaması.

Dikkat çeken belgelerden biri de AK(b)P'nin 12-16 Mart 1923 tarihlerinde gerçekleşen V. Kongresi'nde vergi siyaseti ile bağlı yapılan konuşmalardır. Açık konuşmasını yapan Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Genel Sekreteri S. M. Kirov Sovyet yönetiminin tüm iç ve dış politikalarını desteklediğini beyan etti. Kongrede Komünist Partisi'nin vergi politikası ile bağlı da konuşmalar yapıldı. Söz konusu konuşmalarda aşağıdaki hususlar öne çekildi.²⁵⁴

1. Sovyet devletinin kollektiv üretim temeli üzerine kurulması, bunun sonucunda özel ticaret ve sanayi sermayesinin mevcutluğu, köylerde özgür ekonomik süreçlerin başlanması, kapitalist birikimi ve özel mülkiyetin mevcutluğu devletin gereksinim duyduğu ihtiyaçlar için yukarıda isimleri zikredilen mülkiyet çeşitlerinin karlarından belirli kısmın ayrılmasını gerektiriyor;
2. İsimleri sayılan ekonomik faktörler Sovyet yönetimini kendisinin ulusal ve yerel vergi sistemini oluşturmasını zorunlu kılıyor ve vergi sistemi Sovyet devletinin elinde biriken mali kaynakların yeniden dağıtımının sağlanmasının sınıf bazında gerçekleştirilmesi aracı olarak kabul ediliyor;

²⁵³ “Kommunističeskaya Partiya Azerbaydjana v Rezolyutsiyakh i Rešeniyakh, Syezdov, Konferenşiy i Plenumov SK”, Tom 1 (1920-1937), Azərneşr, Baku, 1986, s.109.

²⁵⁴ “Kommunističeskaya Partiya Azerbaydjana v Rezolyutsiyakh i Rešeniyakh, Syezdov, Konferenşiy i Plenumov SK”, s.109.

3. Tarım ve sanayinin ürün özelliği, ülkede mal ve hizmetlerin üretiminin artırılması, pazar faktörünün etkisinin artması, paralel olarak para dolaşımının da önemini artırıyor. Dayanıklı para birimleri ve ürün fiyatlarının sabitleşmesi kollektif ekonomik sistemi başarıyla geliştirmeyi mümkün kılacaktır;

4. Devlet anormal para devriyesinin olduğu ve para biriminin hızla değer kaybettiği ortamda savaşın yol açtığı dağıntılardan sonra sanayi ve tarımın gelişmesi için, vergiler ve diğer gelir kaynakları olmadığından, değeri hızla aşağı düşen kıymetli kağıtlar ve bundan elde edilen gelirler hesabına bunu gerçekleştirmeye çalışıyor;

5. Devletin kontrolündeki ve yerlerde kuruculuk işleri vergi ödeyicilerinin, maliye siyasetinin prensiplerinin belirlenmesini zorunlu kılıyor. Bunun sonucunda ise devlet emisyonlarını tam olarak ortadan kaldırıyor, mal ve para birimlerinin değeri sabitleşiyor, devletin bütçe açığı kapanıyor. Bu nedenle sistemleştirilmiş ve kontrol edilen güçlü vergi düzeninin oluşturulması tarım ve sanayinin hayati önem taşıyan ihtiyaçlarına cevap vermelidir;

6. Sovyet yönetiminin vergi politikaları sadece devletin ekonomik ihtiyaçlarına göre değil, aynı zamanda sınıfsal ve siyasal çıkarları da dikkate alınmakla belirlenmelidir. Şehirde vergi politikası proleter kitlelerin çıkarlarını dikkate almalı, köyde ise işçi sınıfı ile köylülerin ittifakına zarar vermeyecek şekilde uygulanmalıdır;

7. Gelirlerin fazla kısmının halk arasında, tarım, sanayi, ulaşım, eğitim ve diğer alanlar arasında rasyonel bir biçimde dağıtılmalı, kollektif ekonomik yapının gelişmesi için gereken maddi olanakların elde edilmesine hizmet etmelidir. Vergiler sistemsiz bir şekilde toplanırsa ve farklı gelir gruplarının gelirlerine uygun olarak belirlenmezse, tarım sektörünün üretim gücünün zayıflaması ile sonuçlanacaktır. Vergi politikasında vergi mükelleflerinin ödeme yeteneğinin olması daima dikkate alınmalıdır;

8. Ancak devlet ve yerel vergi sistemi yeniden kurulmalı ve iyileştirilmelidir. Çünkü, gıda ürünleri vergisinden devlet bütçesine yüksek oranda gelir gelmiyor. Çok sayıda doğrudan devlet ve yerel vergiler, vergi ödeyicilerin kayınlarının tutulmaması, vergi planının olmaması, tarımda o senenin üretim verimliliğinin dikkate alınmaması, vergi sisteminin zayıf olması ve sistemin giderlerinin çok yüksek oranda masraflı olduğu gözlemlenmiştir;

9. Vergi sisteminin zayıf olduğu durumda doğrudan vergi sisteminin oluşturulmasının mümkün olmamasını dikkate alarak, mevcut vergi sistemini devam ettirmek gerekir;

10. Şehirde ve köylerde vergilerin sayının çokluğu haklı olarak itirazlara, özellikle de köylülerin itirazlarına neden oluyor. Köylüler asgari düzeyde devlet ve yerel vergilerin toplanmasını talep ediyorlar. Tarımdan alınan doğrudan vergiler: tarım vergisi, para vergisi; emek ve yük taşınması mükellefiyeti, halkın zorunlu olarak devletin ihtiyaçları için belli işleri yerine getirmesi, aynı zamanda yük taşımak için her türlü araçları olanlar devletin ihtiyaçları doğrultusunda belirli yüklerin taşınmasında zorunlu olarak yer alması²⁵⁵ ve tüm yerel vergiler vergi ödeyenlerin kalkınması dikkate alınmakla bir tek vergide – tarım vergisinde birleştirilmeli ve tarımda vergi beyanlarının genel ilkelerinin korunması için diğer doğrudan vergiler toplanmamalıdır;

11. Vergi sistemi ciddi merkezleştirilmeli ve düzenlenmelidir. Bu sebeple kongre yerel Sovyetler ve diğer yerel kurumlarca kanunla düzenlenenmemiş vergilerin toplanmasına karşı çıkıyor;

12. Üretim ve değişim aracı olarak para ilişkilerine geçiş ortamında toprak vergisinin olması negatif faktör olarak değerlendirilmelidir. Bu verginin toplanmasının negatif etkisi şununla bağlıdır ki, toprak vergisi tarımda üretim-tüketim ilişkilerinin gelişmesini olumsuz etkiliyor. İkinci bir taraftan, köylülerin alım yeteneğini aşağı salıyor, bununla da sanayinin gelişmesine engel oluşturuyor. Üçüncüsü, para birimlerine talebi düşürüyor. Dördüncüsü, tarımda temel ürünün (tahıl) gerçek değerini azaltıyor. Tüm bunları dikkate alarak yavaş yavaş gıda vergisinin ve toprak vergisinin para olarak toplanmasında yarar vardır;

13. Kongre şimdiki durumda kısmen ürün vergisinden para ile ödenilen vergilere geçmeyi mümkün hesap ediyor: ürün vergisini iptal edip, bu vergiyi emlak vergisine katmayı, devlet ve yerel düzeyde tüm ürün vergilerinin iptal edilmesini öneriyor;

14. Azerbaycan'ın ilçelerinin çoğunda gıda vergisi toplandığı için vergi sisteminde bazı değişiklikler yapılmalıdır. Gerçekten de bir tek gıda vergisi belirlenmeli, vergiler iki ve en fazla üç kalem ürün ile buğday, arpa ve çavdar ile alınmalıdır. Et, yağ, sebze ve diğer ürünler için vergiler para cinsinden veya buğday ile alınmalıdır;

15. Sovyet vergi politikasının başarısı sadece düşünülmüş siyasetten değil, aynı zamanda işçi-köylü sınıfının rızasına dayanmasından, vergi kurumunun durumundan da kaynaklanmaktadır. Güçlü, çevik, verimli çalışan bir vergi kurumu olmadan Sovyet

²⁵⁵ Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya, Edt: B. A. Vernadskogo, Tom 43, “BSE”, Moskva, 1956, s.325.

devleti karşıyı konulan amaçlara ulaşamaz. Kongre merkezde ve taşrada vergi kurumunun güçlendirilmesi kararını kabul ediyor.²⁵⁶

Yukarıda yer alan iki belgede, yani AK(b)P MK'nın Mart 1922 tarihli oturumu ve 12-16 Mart 1923 tarihlerinde düzenlenen V. Kongresinde Askeri Komünizm'den Yeni Ekonomi Siyaseti'ne geçiş ortamında ülkede vergi borçlarının ödenilmesi, vergi politikasının sınıfsal mahiyeti vs. meselelerin çözümüne yönelmiş yönergeler yer almıştır. Mevcut rejim normal faaliyet gösterebilen vergi mekanizmaları olmadan ülke ekonomisinin gelişmesi, butçenin maliye kaynakları ile doldurulması, para dolaşımının düzenlenmesinin mümkün olmadığını anlayarak, bu yönde atılacak en önemli önlemlerin kapsamını belirlemeye çalışıyordu. Tüm bunlar ise öncelikle hızlı çalışabilen vergi sisteminin kurulmasını yetkili kurumların gündemine getiren meseleye dönüştürdü.

XX. yüzyılın 20'li yıllarından başlayarak yeni ekonomi politiğine geçilmesi önceki yıllardan farklı olarak, bu alanda sorunların çözülmesinde ekonomik etkenlerden daha ziyade, idari yöntemlere üstünlük verilmesi ile dikkati çekiyor. Bu hususta Bakü Devlet Üniversitesi'nin Profesörü N. Polyanski'nin değerlendirmeleri dikkat çekiyor. N. Polyanski "Azerbaycan SSC Ceza Kanunu'nda Vergi Suçları" başlıklı makalesinde, maliye yönetiminin tüm işçileri vergi vermekten yayınan ve bu işi ihmal eden kişiler ile bağlı cezai işlemlerin uygulanması gerektiği düşüncesinde olduğunu yazıyor. Polyanski'ye göre, bu işi vergi mükelleflerinin keyfine bırakmak doğru deyildir. Polyanski, konuya dogmatik ve hukuki siyasetin hükümleri açısından yaklaşıyor. Dogmatik yaklaşımda tüm araçlardan yararlanarak kanunda gösterilen hükümlerin uygulanmasına ulaşmak mümkündür. Meseleye huquqi siyaset açısından yaklaşanlar ise, kanunların uygulanmasında hukuk normlarına dikkat edilmesini savunuyorlar. Burada temel amaç ceza değil, devletin mali çıkarlarının gözetilmesidir. Polyanski, Azerbaycan yasalarında cezaya çarptırılma hallerini gösteren hukuk normlarını üç gruba ayırıyordu:²⁵⁷

1. Vergilerin ödenilmemesi;
2. Vergilerin kasti olarak ödenmemesi;
3. Vergilerin doğru belirlenmesine engel olan özel yöntemlere dikkat edilmemesi halleri.

²⁵⁶ Kommunistiçeskaya Partiya Azerbaydjana v Rezolyutsiyakh i Reşeniyakh, Syezdov, Konferenşiy i Plenumov SK, s.151-154.

²⁵⁷ Polyanskiy, a.g.e., s.44.

Bu gerçeklik diğer değerlendirmelere de yansımıştır. M. Ronval'ın 25 Ocak 1928 tarihinde "Bakinskiy Raboçiy" gazetesinin 20. sayısında "Gelir Vergisinde Yenilik" başlıklı makalesinde dile getirilen düşüncesinde, Sovyet gelir vergisi sisteminde doğrudan vergi uygulamasının iki yönü olduğu – şehirde gelir vergisi ve köyde gelir vergisi – belirtiyor. Azerbaycan'da vergi belirlemede sınıfsal yaklaşıma öncelik veriliyor. Vergilerin bu iki çeşidi karmaşık Sovyet ekonomi politiğinde güçlü araçtır. Bu vergiler ana gelirin gayri emek gelirlerinden oluştuğu özel müesseselerin gelir sınırlarını belirliyor. Vergilerin burjuvaziye baskı aracı olarak kullanılabileceğini gösteren sadece bir örneği gösterelim: bazı gruplardan gelir vergisi olarak onların gelirlerinin %55'i kesiliyor. Fakat geçiş döneminde devletin ekonomi politikasının, uygulanmasının pratik meselelerinin çözülmesi açısından değişikliklerin yapılmasına ihtiyaç vardır. Bu açıdan 1926 yılında kabul edilen kanunlarda değişiklikler yapıldı. Burada iki temel değişiklik dikkati çekiyor: birincisi, özel teşebbüskarların vergilerinin arttırılması, ikincisi ise işçi ve memurların yeni vergi yükümlülüklerinin belirlenmesi.²⁵⁸

Özel teşebbüskarların vergi yükümlülüklerinin arttırılması zamanla onların sanayi ve ticaret alanından uzaklaşmasına neden olmuştur. Bu süreçte vergilerin arttırılması öncelikle gelirleri 2.400 Ruble'den yukarı olanlara ait edilmiş, daha yüksek gelirleri olanlardan daha çok gelir vergisinin tutulması öngörülmüştür. Ortalama halkın bu kesimi için gelir vergisi, gelirlerin %12-13'ünü, en yüksek vergi mükellefleri için ise %20'sini oluşturmıştır.

3.5. Azerbaycan Çocuk Basını

Azerbaycan basınının en büyük kollarından biri çocuk basınıdır. Çocuk basınının oluşumunda N. Nerimanov, C. Memmedguluzade, M. E. Sabir, A. Şaik, Ü. Hacıbeyov, S. S. Ahundov, R. B. Efendiyev, A. Sehhet, M. Mahmudbeyov gibi öğretmen ve yazarların büyük hizmetleri olmuştur. Bu aydınlar gazeteciliğin yanı sıra, öğretmenlik de yapmış, ders kitapları, ders programları hazırlamış, eğitim alanının gelişmesine sürekli katkı sağlamışlardır. Bu yazarları düşündüren en önemli sorunlardan biri laik çağdaş eğitim kurumları ve çocuk edebiyatı olmuştur. Bu okullarda yararlanılan ders kitaplarının günün taleplerine cevap vermesi, çocukların zevkine uygun şiir ve hikayelerin yer alması, Azerbaycan tarihini doğru yansıtması çok önem taşımıştır.

²⁵⁸ Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya, s.325.

Çevresinde demokratik ve aydın yazarları birleştiren, ilerici, gerçekçi düşünceleri kapsayan yayınlarla (“Molla Nasrettin”, “Zenbur”, “Babayiemir”, “Mezeli” vs.) birlikte, ilk çocuk dergileri – ”Debistan” (1906-1908), “Rehber” (1906-1907), “Mektep” (1911-1920) çocuk basınının gelişmesine büyük katkı sağladı.²⁵⁹

Eğitim gönüllüsü M. Mahmudbeyov’un yayınladığı “Rehber” dergisinin de amaç ve hedefi çocukların eğitime ve terbiyesine katkı sağlamaktır. Esasen pedagojik-öğretim temelli bu dergilerde ünlü edebiyat bilimci F. Köçerli’nin Azerbaycan şairleri Molla Veli Vidadi, Molla Penah Vagif, Kasım bey Zakir ve Nebati hakta edebi-eleştirel yazıları, S. M. Ganizade’nin “Küçük Çocukların Terbiyesi” isimli eğitim ve terbiye yöntemlerinin yer aldığı dizi makalelerine geniş yer verilmiş, M. A. Sabir ve A. Sehhet’in dünya edebiyatından yaptıkları çeviriler yayınlanmıştır. “Debistan” ve “Rehber”e oranla “Mektep” (1911-1920) dergisinin ömrü uzun, içeriği daha zengin olmuştur. Eğitimci yazarlardan G. R. Mirzezade ve E. T. Efendizade’nin girişimi ile yayına başlayan “Mektep” dergisinin amacı ile bağlı başyazıda şöyle deniliyordu: “Bizim bu “Mekteb”i yayınlamakta amacımız okul öğrencilerinin eğitime nazikane katkı sağlamaktır. “Mekteb”i okuyacak öğrencilerin bilgisi geniş kapsamlı olursa, bu durumda bir de amacımıza ulaşmış oluruz”. “Mektep” dergisi ilk sayısından itibaren çocukların eğitim ve terbiyesine destek vermiştir. Derginin sayfalarında yer alan eserlerin çoğunda bilimin ve okulun önemi anlatılıyor, genç neslin eğitiminde okulun rolü topluma anlatılıyordu. “Mektep” dergisinde öğretmenler, edebiyat tutkunları, aydınlarla birlikte, dönemin ünlü edip ve şairleri de makaleleri ile yer alıyor, şiir ve hikayelerini yayınlıyorlardı. Azerbaycan edebiyatının ünlü isimler H. Cavid, A. Nazmi, A. Sehhet, A. Şaik, R. Efendizade, S. S. Ahundov, İ. Musabeyov gibi şair ve edipler “Mektep” dergisinin sayfalarında zaman zaman çocuk şiirleri ve hikayeleri ile yer alıyorlardı.²⁶⁰ Azerbaycan’da çocuk kitaplarının basılması, aslında çocuk basınının kurulması ile bağlıdır.

İlk çocuk basını - ”Marif”, “Kırmızı Güneş”, “Aydınlık”, “Kızıl Şark”, “Kızıl Gençlik”, “Genç İşçi”, “Mektep”, “Pioner” vs. gazete ve dergiler kendi çevresinde yazar, öğretmen, öğrenci ve diğer edebiyat gönüllülerinden oluşan büyük bir aydın ailesini birleştirmişti. Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan’da çocuk basını hızla

²⁵⁹ “Azerbaycan Süreli Yayınları” (1832-1920), s.62.

²⁶⁰ a.g.e., s.73.

gelişmektedir. Günümüzde “Güvercin”, “Elli”, “Bala Dili”, “Yuva”, “Gökkuşığı” vs gibi dergiler Azerbaycan çocuk dergisinin en iyi örnekleri sayılıyor.²⁶¹

3.6. Azerbaycan`da Latin ve Kiril Alfabesine Geçiş

Azerbaycanda Latin alfabesine daha 19. yüzyılın ortalarında geçilmeye çalışılmıştır. Bu yönde ilk girişim ünlü Azerbaycan yazarı Mirza Fetali Ahundzade tarafından yapılmıştır. 19. yüzyılın 60`lı yıllarının sonuna doğru bazı halklar arasında da alfabe konusu gündeme gelmiş ve tartışılmaya başlanmış, hatta 1868-69 yıllarında Avar, Çeçen ve Çerkez dilleri için Latin alfabesine benzer, soldan-sağa yazılan bir alfabe hazırlanmış ve önerilmiştir. Aynı yıllarda M. F. Ahundzade alfabe meselesinde daha 2 sav (*her bir harf sadece bir şekle sahip olmalıdır; yazı soldan-sağa yazılmalıdır*) önererek, Arap alfabesinin değiştirilmesinde izlenecek yöntemi göstermiştir. 1870 yılında yazar, Arap alfabesinin Latin alfabesiyle değiştirilmesi ile bağlı ilk projesini hazırlamış ve söz konusu projeyi, bu konu ile ciddi surette ilgilenen genç aydın Muhammed Ağa Şahtahli`ya (1846-1931) sunuyor.<sup>262</sup> Bundan sonra Ahundzade, kendi projesinde bazı harflerin şeklini değiştiriyor ve 1873 yılında kendisinin Latin alfabesi projesine son şeklini veriyor. Bazı kaynaklarda bu projenin elyazısının bir zamanlar Abdurrahim bey Hakverdiyev`de olduğu belirtilse de, maalesef, bu tarihi belgeye ulaşılamamıştır.²⁶³

Böylece, alfabe meselesinde hiçbir yeniliğe ulaşamasa da, Arap alfabesinde bulunan harflerin grafiğinin Latin harfleri ile değiştirilmesi fikrini ilk defa M. F. Ahundzade ortaya atmıştır.²⁶⁴ Bu düşüncenin gerçekleşmesi ise yarım yüzyıl kadar sonra, başka insanların üzerine düşecekti.

Latin alfabesine geçiş konusu 20. yüzyılın başlarında da sürekli gündemdeydi. 1906-1907 yıllarında alfabe konusu Azerbaycan basınında yoğun şekilde gündemi meşgul etmiş ve temel tartışma konularından birisini oluşturmuştur. Bununla bağlı Bakü`de gerçekleşen I. (1906) ve II. (1907) muallimler kongresine kısaca değinmek gerekir.²⁶⁵

²⁶¹ a.g.e., s.75.

²⁶² Mirze Fetali Ahundzade, Eserleri, Cilt 3, Azerbaycan SSC İlimler Akademisi Yayını, Bakü, 1962.

²⁶³ Mirze Fetali Ahundzade`nin Eserler Toplusu, AMEA Elyazmalar Enstitüsü, Fon 2.

²⁶⁴ Mirze Fetali Ahundzade, Eserleri, Cilt 3, Azerbaycan SSC İlimler Akademisi Yayını, Bakü, 1962.

²⁶⁵ F. Agazade, K. Karakaşlı, “*Oçerk po istorii razvitiya dvijeniya novogo alfabita i ego dostijeniya*”, İzdanie VSK NTA, Kazan, 1928.

1906 yılının Mayıs ayının 21'inde ünlü Azerbaycan Bolşeviki Neriman Nerimanov (1870-1925), Hasan bey Zerdabi (1842-1907), Ferhat Ağazade (1880-1931) ve diğerlerinin ısrarlı tutumu sonucu Azerbaycanlı öğretmenler Bakü'de, "Nicat" Vakfı'nda biraraya gelerek Rus-Azerbaycan okullarındaki durumu tartışıyorlar. Geniş tartışmalar sonucunda 3 başlıktan oluşan aşağıdaki karar kabul ediliyor:

1. 15 Ağustos'ta Bakü'de Müslüman öğretmenlerin katılımı ile bir toplantı yapılsın ve toplantıya Kafkasya'nın tüm bölgelerinden öğretmenler davet edilsin.
2. Öğretmenlere bu toplantıda ele alınacak konular yazılı olarak sunulsun.
3. Şayet toplantıya taşradan öğretmenlerin katılımı düşük olsa, Bakü öğretmenlerinin toplantısı genel toplantı olarak dikkate alınsın, bu toplantıda alınan kararlar tüm bölge öğretmenleri için geçerli olsun.²⁶⁶

Alfabe meselesinde tartışmaların yeniden alevlenmesi Rusya'da gerçekleşen Ekim 1917 devriminden sonraya rastlıyor. 1917 yılında Çar Rusyası'nda peş peşe gerçekleşen iki devrim Çar yönetiminin son bulması ve ülkede sosyalist rejimin kurulması ile sonuçlandı. Aynı dönemde Azerbaycan'da Mehmet Emin Resulzade (1884-1955), Alimerdan bey Topçubaşı (1865-1934) ve diğerlerinin öncülüğünde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kuruldu.

Bu dönemde Azerbaycan'da Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş süreci yönünde ciddi adımlar atılmış ve bu konuda en aktif aydın Ferhat Ağazade olmuştur²⁶⁷.

F. Ağazade, sık sık basında alfabe ile bağlı köşe yazıları yayınlıyor, çeşitli yazarlar tarafından önerilen alfabe projeleri ile bağlı bilgiler veriyor, alfabe konusunu basının gündeminde tutmaya çalışıyordu. Artık bu konunun yeteri düzeyde ciddi tartışıldığını gören AHC yönetimi 1919 yılında konuya müdahil oluyor, bu konu ile bağlı 21 Mart 1919 tarihinde hükümetin temsilcisi Hudadat bey Melik Aslanov konuşma yapıyor ve sonuçta 427 sayılı özel karar kabul ediliyor. İşbu kararda Aslanov'la beraber alfabe reformu ile bağlı özel komisyonun kurulması AHC Eğitim Bakanı'na havale ediliyor ve bu karar uygun olarak bakanlık nezdinde alt bir komisyon oluşturuluyor.²⁶⁸

²⁶⁶ İsaahan İsaahanlı, Azerbaycan'da Latin Alfabesine Geçiş ve Ferhad Ağazade, Hazar Üniversitesi Yayını, 2011, s.22.

²⁶⁷ Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti fonu, Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Arşiv İdaresi Azerbaycan Devlet Arşivi, Fon 51.

²⁶⁸ Ferhad Ağazade'nin Fonu, Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Arşiv İdaresi, Azerbaycan Devlet Edebiyat ve Sanat Arşivi, Fon 515.

Ferhat Ağazade bu komisyonun üyesi olsa da, hasta olduğu için komisyonun oturumuna katılamamıştır. Fakat bu konuda kendi düşüncelerini “Azerbaycan” gazetesinin 276, 278, 281, 294, 296 ve 302. sayılarında yayınlamış “Alfabe Tarihinde Türklerin Vaziyeti” ve “Dilimizin Türkleşmesine Çözümler” isimli makalelerinde ortaya koymuştur. Ağazade, bu yazılarında Arap alfabesinin günün koşullarına ayak uyduramadığını söylüyor ve toplumsal kalkınmanın gerçekleştirilmesi ve çağdaşlaşma için Latin alfabesine geçişin kaçınılmaz olduğunu savunuyordu.²⁶⁹

Bu komisyonda üç projeye bakılmıştır. Bunlardan birincisi, Abdulla Efendizade'nin, ikincisi, Muhammed Ağa Sahtahli'nin, üçüncüsü ise Abdulla Tağızade ile Miraziz Seyidov'un ortaklaşa hazırladıkları projeydi.

Müzakereler sonucunda Abdulla Efendizade'nin projesi kabul edilmiş ve “Son Türk Alfabeti” olarak yayınlanması kararı alınmıştır. Söz konusu projenin ülke çapında kullanılması için parlamentoya sunulmuştur. Fakat bu konunun parlamentodu tartışılması mümkün olmuyor, çünkü 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'da milli hükümet devriliyor, ülkede Sovyet Rusya'nın kontrolünde “kukla” Sosyalist yönetim işbaşına geliyor.

Böylece, “Son Türk Alfabeti” pratik açıdan hiçbir sonuç doğurmamıştır. Bu konuda Ferhat Ağazade şöyle yazıyor:

*“Abdulla beyin eseri olan ‘‘Son Türk Alfabeti’’ hem Arap, hem de Latin harflerinde basılarak ortaya konuşmuş olduğu halde ‘‘Nisan darbesi’’ nedeniyle okullara, gündelik hayata uygulanamamış, pratik bir sonuca ulaşılamamıştır’’.*²⁷⁰

Tabi ki, bir süreliyi alfabe meselesi arka plana geçiyor ve tartışma konusu olmaktan çıkıyor. Fakat bu dönem çok kısa sürüyor, Ekim 1921'de Alirıza Rasizade'nin “Komünist” gazetesinde yayınladığı “Alfabemizi değiştirmek yerine, dilimizi geliştirmeye çalışalım” isimli köşe yazısı ile alfabe meselesinde yaklaşık altı aydır devam eden sessizlik ortadan kalkıyor. Bu yazıya Ferhat Ağazade “Alfabenin dil yanlışlıklarına etkisi” isimli tartışma ruhunda yazılmış dizi yazıları ile cevap veriyor.²⁷¹ Söz konusu köşe yazılarında Ağazade alfabenin değiştirilmesinin kaçınılmaz olduğunu çok ciddi argumanlarla ortaya koyuyor ve böylece basında konunun tartışılması büyük oranda son buluyor. Bu konuda Ağazade kendisi şöyle yazıyor: “Alfabenin dil

²⁶⁹ İsaahanlı, a.g.e., s.25.

²⁷⁰ Ferhad Ağazade, Ne İçin Arap Harfleri Türk Diline Yaramıyor?, Bakü, 1922.

²⁷¹ Komünist Gazetesi, Sayı: 228-230, 232-235, 1921.

hatalarına etkisi isimli bu makaleler tartışma amacıyla yazıldığı halde, kimse cüret ederek “Şarklı”nın (F.Ağazade’nin) savlarını çürütmeye hiç kimsede cüret olmadı”.²⁷²

Daha sonraki yıllarda alfabe meselesi ile bağlı pratik adımlar atılmıştır. 1921 yılının Aralık ayından başlayarak haftanın Cuma günleri N. Nerimanov’un girişimi ile dil ve alfabe konusuna yönelik oturumlar yapılmıştır. Bu oturumlar sırasında - 30 Aralık ve 6 Ocak tarihlerinde yapılan oturumlarda alfabe konusunda iki bakış açısı oluştu. “Latinciler” ve “Arapçılar”. 13 Ocak’ta iki görüşün savunucularının dahil olduğu iki ayrı alfabe komisyonu oluşturuldu. “Latinciler” komisyonu sekiz üyeden oluşuyordu. Ferhat Ağazade (başkan), Hudadat Melik Aslanov, Abdulla Tağızade, Muhammed Emin Efendizade, Hamid Şahtahtlı, Azad Emirov, Ahmet Pepinov ve Hüseyin İsrailbeyov. “Latinciler” komisyonuna Ferhat Ağazade’nin başkan seçilmesi, onun alfabe meselesinde büyük teorik bilgiye ve bu konuda üne sahip olması ile bağlıydı. Bu dönemde Azerbaycan’da kullanılan Arap alfabesine belirli değişikliklerin yapılmasıyla bu alfabenin korunmasını savunan çok sayıda insan vardı. Fakat alfabe değişikliğinin kaçınılmaz olduğunu savunan “Latinciler” bu yolun en doğru yol olduğunu iddia ediyor, bu konuda sistemli ve güçlü argümanlara dayanmakla bir adım öne çıkıyorlardı.

1922 yılında Azerbaycan Merkez Yürütme Komitesi’ne bağlı Yeni Alfabe Komisyonu oluşturuldu. Komisyonun oluşturulmasında amaç dil, yazıya ve okuma sistemimizi basitleştirmeye yönelik olarak Arap alfabesinin Latin alfabesi ile ikame edilmesi sürecini düzenlemek ve gerçekleştirmektir. Komisyon ilk başta 5 üyeden oluşuyordu: Samet Ağamalıoğlu, Ferhat Ağazade, Hudadat Melik Aslanov, Abdulla Tağızade ve Ahmet Pepinov.²⁷³

Yeni Alfabe Komisyonu’nun 14 Temmuz 1922 tarihinde F. Ağazade’nin başkanlığında yapılan oturumda Azerbaycan’ın bölgelerinde ve yurtdışında komisyonun birkaç yerel şubelerinin oluşturulması konusu ele alındı ve kısa süre sonra komisyonun aşağıdaki yerel şubeleri açılıyor.

1922 yılında Şuşa’da, Gazah’ta, Tovuz’da, Gence’de, Şeki’de, Ağdam’da, Şemkir’de, Zakatala’da, Göyçay’da, Ağdaş’ta, Sabirabad’da, Salyan’da, Şamahı’da, yurtdışında ise Türkistan’da, Erivan’da, Tiflis’te, 1923 yılında ise Guba ve Cebrayıl ilçelerinde.²⁷⁴

²⁷² Ferhad Ağazade, Ne İçin Arap Harfleri Türk Diline Yaramıyor?, Bakü, 1922; İsa Hanlı, a.g.e., s. 26.

²⁷³ Azerbaycan Merkez Yürütme Komitesi Nezdinde Yeni Alfabe Komisyonu’nun Çalışmaları Hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Arşiv İdaresi, Azerbaycan Devlet Arşivi, Fon 103.

²⁷⁴ Ejder Ağayev, Ferhad Ağazade’nin Pedagoji Görüşleri, Maarif Yayınları, Bakü, 1987.

Arap alfabesinin Latin alfabesi ile ikame edilmesinde söz konusu komisyon halledici rol oynadı ve Yeni Türk alfabesinin dizilişi belirlendi. Bu alfabe Kabul edilirken, sunulan 4 projeden Abdulla Tağızade ve Miraziz Seyidov'un projesinden daha çok yararlanıldı. Burada bir noktanın altını çizmek gerekir: 1919 yılında AHC Eğitim Bakanı'na bağlı oluşturulan komisyonda tartışılan 3 projeden biri de A. Tağızade ve M. Seyidov'un ortak sundukları projeydi. Fakat o sırada bu proje değil, Abdulla Efendizade'nin projesi öne çıkmıştı.²⁷⁵ Genellikle, latin grafiğinin yazıda uygulanması için yapılan mücadele bir hareket biçimini aldıktan sonra, bu sürecin sonuna kadar birkaç aydın, örneğin, Ferhat Ağazade, Muhammed Ağa Şahtahtlı, Hamid bey Şahtahtlı, Abdulla Efendizade, Abdulla Tağızade, Miraziz Seyidov çeşitli projeler önerme konusunda daha aktif olmuşlar.

Yapılan çalışmalar sonucunda "Azerbaycan Merkezi Yöeyim Komitesi"nin 20 Ekim 1923 tarihli kararıyla yeni alfabe, Arap alfabesi ile eşit olarak, 27 Haziran 1924'te aldığı kararla ise zorunlu ve devlet alfabesi olarak belirliyor".

Dil ve alfabe tüm halkların varlığını, yaşamını sağlayan etkenler arasında yer alıyor. Alfabe bu veya diğer dilin yazısında kullanılan, ilgili dil için Kabul edilən kaidede dizilen grafik işaretlerin toplamıdır. Edebi dilin gelişmesinde alfabenin pratik açıdan önem taşıması bu alanla ilgilenen herkese bellidir.

1929 yılına kadar Azerbaycan'da kullanılan Arap alfabesi, Azerbaycan Türkçesi'nin fonetik yapısına yabancı olduğundan, orfografide belirli zorluklara neden olmuştur. Haklı olarak Azerbaycan'ın çağdaş aydınları dilin fonetik özelliklerini yansıtmak kudretinde olmayan bu alfabenin yeni bir alfabe ile değiştirilmesi yönünde yıllarca ve sürekli mücadele vermişler. Arap alfabesinin değiştirilmesi süreci 1922'den başlamış, 1929 yılında Azerbaycan SSC'de Latin alfabesi yürürlüğe konulmuştur.

Burada bir hususu da belirtmek gerekir ki, Azerbaycan bir asırda 4 defa alfabe değiştiren az sayıda ülkeden biridir.

1929 yılında yapılan alfabe reformundan daha 10 yıl gibi kısa bir süre sonra, Sovyet rejiminin emperyalist amaçlarına daha iyi hizmet edeceği gerekçesinden hareketle 1939 yılında Latin alfabesi Kiril alfabesi ile değiştirildi. Böylece, halkın manevi değerlerine kast edildi ve oluşturulan binlerce manevi kaynak yakıldı veya kullanılamaz hale getirildi. Bu durum halkın psikoloji durumuna, manevi yapısına büyük darbe indirdi. Bu karanlık dönemin yaptığı tahribatlar 1991 yılında Azerbaycan

²⁷⁵ Ağayev, a.g.e., s. 34.

yeniden bağımsızlığını kazandıktan sonra yapılan alfabe değişikliği ile ortadan kaldırılmaya çalışılıyor.

Bağımsızlıktan sonra yeniden Latin alfabesine geçilmesi, Azerbaycan halkının tarihini onun kullanımına açtı, milli bilinci yükseltti. Milli bilinci parametrelerini genişlendirdi.

1929 yılından itibaren, SSCB yönetiminin kontrolünde diğer Türk halkları da yeni alfabe – Latin alfabesine geçtiler. Aynı yılda Kazak, Tatar, Özbek dillerinde standart orfografiler oluşturulur ve kullanmaya başlanıyor. 1930'lu yıllardan itibaren Türkmen, Başkurt, Karakalpak dillerinin alfabesi ve orfografisi oluşturuluyor. Böylece, Türk edebi dillerinin orfografi temelleri atılıyor.²⁷⁶

1925 yılından itibaren, Azerbaycan'da S. Ağamalıoğlu'nun girişimiyle Latin alfabesine geçilmesini destekleyenler çeşitli etkinlikler düzenliyor, yeni alfabeyi halka tanıtıyor, geçişin kısa sürede tamamlanması için maddi-manevi moral yüksekliği oluşturmak için yılmadan mücadele ediyorlardı. Yapılan çalışmalara N. Nerimanov büyük değer veriyordu: “Ben tam olarak eminim ki, yeni alfabe kesin olarak uygulamaya konulacaktır”.²⁷⁷

Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş sürecini olumlu karşılayanlar, süreci “Doğuda medeni inkılab” olarak değerlendiriyorlardı. Türkiye Cumhuriyeti'nin Milli Eğitim Vekili Sabri bey Moskova'da bulunurken şöyle söylemişti: “Latin alfabesinin Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk-Tatar halkları arasında gerçekleşmesi diğer Türk halkları için de örnek olabilir.”²⁷⁸

Şunu da belirtmek gerekir ki, Türkiye'de harf devriminin gerçekleşmesini Azerbaycan'da yeni alfabe düşüncesinin kabul edilmesi hayli düzeyde etkilemiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkiye'de Arap alfabesinin Latin alfabesi ile değiştirilmesi yönünde girişimler başlamış, bu süreç ülkede politik gerilime neden olmuştur. Ciddi mücadele sonucunda Latin alfabesine geçilmesini destekleyenler zafer kazanmışlar.

1939 yılında Azerbaycan'ın komünist yönetimi Kiril alfabesine geçilmesi yönünde karar kabul etti. “Azerbaycan alfabesinin Latinden Rus alfabesine geçirilmesi” ile bağlı 11 Temmuz 1939 tarihli Azerbaycan SSC'nin Kanunu ile Azerbaycan'da Kiril

²⁷⁶ Ağayev, a.g.e., s. 38.

²⁷⁷ Ferhad Agazade, K. Karakaşlı, Oçerk Po İstorii Razvitie Novogo Alfabita i Ego Dostijenie, İzd. VUKNTA, Kazan, 1928, s. 88.

²⁷⁸ *Yeni Yol Gazetesi*, 7 Ocak 1926.

alfabesine geçildi.²⁷⁹ Bu yasaya göre, 1940 yılının 1 Ocak tarihinden ülkede Kiril alfabesi kullanılmaya başlandı. Aynı yılın 1 Eylül tarihinde ise tüm eğitim kurumlarında yeni alfabe ile dersler yapılmaya başlandı.

Sonuç olarak, alfabenin sürekli değiştirilmesi her hangi bir medeni halk için ağır sonuçlar doğurur. Azerbaycan`da Arap alfabesini yürürlükten kaldırmakla yeni neslin çağdaş dünya ile irtibat kurması kolaylaşırken, yeni alfabeyi bilmeyen orta ve yaşlı kuşak için pratik açıdan sorunlar ortaya çıktı. Aynı şekilde Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçilmesin sonucunda bu sorun daha da derinleşti.

25 Aralık 1991`de Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti “Latin Grafikli Azerbaycan Alfabesi`nin Berpası Hakta”²⁸⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu`nun yürürlüğe konulması ile bağlı karar kabul etti. Bu alfabe küçük değişiklikler dikkate alınmazsa, Türk Alfabesi temelinde oluşturulmuştur. Bu karar, Türk halklarının yakınlaşması, bir birlerini daha iyi anlaması, ortak Türk edebi dili, ortak Türk alnayışlarının oluşturulması alanında önemli adım sayılabilir. Bu bakımdan tek alfabenin mevcut olması kaçınılmaz koşuldur.

²⁷⁹ Azerbaycan Alfabesinin Latinden Rus Alfabesine Geçirilmesi Hakta 11 Temmuz 1939 tarihli Azerbaycan SSC Yasası.

²⁸⁰ Azerbaycan`da Latin Alfabesinin Kabulü İle Bağlı Yasa, Sayı 33, Bakü, 25 Aralık 1991.

SONUÇ

Azerbaycan`da basın yayın sektörünün temeli XIX. yüzyılda atılmış ve çok zorlu aşamalardan geçerek XX. yüzyılda kendisinin yükseliş dönemine dahil olmuştur. Azerbaycan basını kendisinin gelişme döneminde sürekli baskı altında olsa da, tüm dönemlerde milli ideolojiye hizmet etmiş ve geniş okur kitlesinin güvenini kazanmıştır. Günümüzde de bu güven duygusu devam etmektedir.

Çağdaş Azerbaycan basını güçlü tarihi geleneğe dayanarak, tüm engellere rağmen gelişme sürecini devam ettirmektedir. “Ekinci” ile başlayan Azerbaycan basınının kurucuları – H. Zerdabi, Ünsizade Kardeşler, M. Şahtatlı, A. Ağaoğlu, A. Hüseyinzade, Ü. Hacıbeyli, M. E. Resulzade, N. Nerimanov gibi güçlü gazeteci yazarlar, dönemin zorluklarına, Rus rejiminin etnik ayrımcılık politikasına, sıkı sansür uygulamalarına rağmen günümüz basınının temelini atmışlar. Halkın eğitim düzeyinin yükselmesi amacını karşıya koyan “Ekinci” gazetesi milli basın yayın sisteminin oluşması için de çaba harcamıştır.

“Ziya”, “Keşkül” gibi gazeteler Müslüman dayanışmasının destekçisi olarak halkın çağdaş bakış açısının oluşmasında, “Azerbaycançılık” felsefesinin temellerinin atılmasında kendine has rol oynadılar. “Doğu-Rus” seleflerinin yolundan giderek liberal değerlerin, bireysel özgürlük ve insan haklarının taşıyıcısına dönüştü. C. Memmedguluzade, Ö. F. Nemanzade, A. Hüseyinzade, A. Ağaoğlu`nun gazetecilik faaliyeti Azerbaycan basın tarihine insan hakları ve özgürlüklerin hukuki güvence altına alınması, demokrasiye, milli kimliğin teorik sorunlarının halli gibi önemli meseleleri kapsıyordu. Siyasi gazetecilik milli devlet ideolojisinin temellerinin atılmasına katkı sağladı. “İrşad” gazetesi halka özgürlüğü, barış içinde birarada yaşama hakkını anlattı. “Hayat” gazetesi milli kimliğin ve milli bilincin odak noktasına dönüştü, Ermeni-Taşnak propagandasının karşısına ciddi duvar çekti.

Toplumun politik açıdan yapılanmasında A. Ağaoğlu, A. Hüseyinzade`nin kurdukları basın yayın araçlarının etkisi büyük olmuştur. Bu gazetecilerin yayınladıkların gazete ve dergilerin etkisi ile Müslüman cemaat giderek “milletleşmeye” başladı, birleşti, Türk-Müslüman dayanışması, milli varlığın korunması, cumhuriyetin kurulması ile sonuçlandı. Gülüstan ve Türkmençay antlaşmaları ile iki parçaya bölünen Azerbaycan`ın bütünlüğü, sorunları, sosyo-ekonomik durumu milli basına yurttaşlık bilinci aşıladı. Çok geçmeden, milli basında

yoğunlaşan ideolojik tartışmalar, sorunların açık bir şekilde dile getirilmesi ve çözüm talepleri, halkın özgürlük talebinin artmasının sonucu olarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kuruldu. İstiklaline kavuşan Azerbaycan`da tam bağımsızlık, toprak bütünlüğü, liberal özgürlükler, kanunun üstünlüğünü ve demokrasi gibi değerleri esas alan cumhuriyet yönetim şekli benimsendi.

27 Nisan 1920`de 11. Kırmızı Bolşevik Ordusu`nun Azerbaycan`ı işgal etmesi devletin yönetim şeklinin ve siyasal rejiminin değişmesi ile sonuçlandı. Demokratik ve liberal değerler, hukukun üstünlüğü gibi evrensel değerler üzerine kurulan Doğu`nun ilk demokratik cumhuriyetinin yıkılması, Azerbaycan milli basınının gelişmesine de ağır bir darbe indirdi. Toplumsal yapıyı oluşturan tüm alanları maksimal düzeyde kontrol eden totaliter rejim, tüm alanlarda olduğu gibi, kısa sürede basını ağır sansür ve baskı ile sindirdikten sonra, rejimin propagandasına hizmet eden tebligat makinesine dönüştürdü. Bu doğrultuda milli bilince sahip tüm basın araçları kapatıldı, kendi çıkarlarına hizmet edecek yeni tipli gazeteler, dergiler yayınlanmaya başlandı.

Yetmiş yıl sonra yeniden bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan Cumhuriyeti AHC`nin devamı olarak evrensel değerlere yaslandı ve bunun sonucu olarak Azerbaycan medyası özgür ve demokratik bir ortamda yeni bir gelişme sürecine dahil oldu.

XX. yüzyılın 20-30`lu yıllarında ekonomik literatürde yer alan kaynakların incelenmesi gösteriyor ki, Sovyet rejimi uyguladığı vergi politikalarına sadece devletin ekonomik sisteminin temeli olarak bakmıyordu, aynı zamanda devletin sınıfsal ve politik çıkarları da dikkate alınarak bu politika belirleniyordu. Vergi sistemi Sovyet yönetiminin bütçeye dahil olan gelirlerin yeniden dağıtımının sınıfsal bakımdan düzenlenmesinin aracı olarak görülüyordu. Bazı değerlendirmelerde Sovyet vergi siyasetinin sınıfsal içeriği ve sistemin bu içeriğe uygun olarak düzenlenmesi ve radikal bir biçimde uygulanması doğru bir uygulama gibi savunulordu. Fakat, belirtmek gerekir ki, gerçekte bir taraftan hiçbir şeyi olmayıp ve bundan büyük oranda yararlanan geniş halk kesimleri olduğu halde, diğer tarafta ise belli yeteneği ve girişimciliği sayesinde daha fazla kazanç elde eden, ancak ekonomik, politik ve hukuki baskılarla karşılaşan insanlar vardı. Tüm “sosyal yükümlülüklerin” ağırlığının sadece normal faaliyet gösterebilen üretim subyelerinin üzerine düşmesi, tabii ki, en iyi halde normal ekonomik yansımalar olarak değerlendirilmelidir. Yönetimde vergi mekanizmaları da dahil olmakla, çağdaş yöntemler genel olarak toplumun değişik sosyal tabakalarının

ıkarlarının uzlaştırılmasına ve sosyal uyumun sağlanmasına hizmet etmelidir. Fakat bu önemli etken XX. yüzyılın 20-30`lu yıllarında vergi prosedürleri belirlenirken dikkate alınmamıştır. Coğu zaman toplumun farklı gelişme aşamalarında benzer tarihi süreçlerin yaşanması kaçınılmaz tarihi gerçekliğe dönüşüyor.

Azerbaycan basın tarihinin 1875-1920 dönemini inceleyen araştırmacıların ortak noktası, bu dönemde yayınlanan gazete ve dergilerin arlık rejiminin tüm baskılarına rağmen halkın milli bilincinin uyanmasında ve gelişmesinde çok büyük rol oynamasıdır. Dolayısıyla, bu tarihin her bir aşamasının öğrenilmesi basın tarihi açısından çok önemlidir. Özellikle, yeni nesil gazeteciler ve yazarların Azerbaycan milli basınının zor şartlarda görevini ne kadar başarıyla yerine getirdiğini öğrenmeleri ve örnek almaları gerekir. Kendi tarihini bilmeyen milletin sonu karanlık olduğu gibi, kendi ulusal basınının tarihini, değerlerini öğrenmeyen gazeteci de kaliteli gazeteci olamaz.

KAYNAKÇA

1. Süreli yayınlar

a. Gazeteler

1. *Açık Dünya Gazetesi*, Bakü, 2008.
2. *Açık Söz Gazetesi*, Sayı 108, 138, 160, 203, 204, 238, 299, Yıl 1916.
3. *Azerbaycan Gazetesi*, 1918; 1919; 1998.
4. *Azerbaycan Halk Sanayi ve Ticaret Komiserliği'nin Ehbarı*, Bakü, 1923.
5. *Azerbaycan K(b)P MK Günlük Haberleri*, Bakü, 1921.
6. *Azerbaycan K(b)P MK ve BK Ehbarı*, Bakü, 1920-1923, 1928.
7. *Azerbaycan Kadını Gazetesi*, Bakü.
8. *Azerbaycan Kolhozçusu Gazetesi*, Bakü.
9. *Azerbaycan Komünisti Gazetesi*, Bakü.
10. *Azerbaycan Mektebi Gazetesi*, Bakü.
11. *Azerbaycan Sovyetleri Gazetesi*, Bakü, 1935.
12. *Azerbaycan Tarımı Gazetesi*, Bakü.
13. *Azerbaycan Yüksek İktisadi Soveti'nin Ehbarı*, Bakü, 1921, 1922.
14. *Azerbaydjanskaya Kooperatsiya*, Baku, 1923.
15. *Azerbaydjanskoe Neftyanoe Khozyaystvo*, Baku.
16. *Bakinskiy Komsomolets*, Baku, Yıl 1934.
17. *Bakinskiy Raboçiy*, ("Bakü İçşisi"), Sayı 20, 76, 131, 249, 1928.
18. *Bakü Gazetesi*, Bakü, 1921-1929.
19. *Bednota*, Baku, 1923.
20. *Blijniy Vostok*, Baku, 1930.
21. *Bolşevik Kaspiya*, Baku.
22. *Bolşevik Zakavkazya*, Baku, 1931.
23. *Borba za Urojay*, Baku, 1929.
24. *Byulleten AzSSU*, Baku, 1921-1929.
25. *Byulleten Narkomprosa Azerbaydjanskoy SSR*, Baku.
26. *Byulleten Otdela Statistiki Truda*, Baku, 1920.
27. *Doğu Kadını Gazetesi*, Bakü, 1923.
28. *Ekonomičeskiy Vestnik Azerbaydjana*, Baku.
29. *Ekonomičeskiy Vestnik Zakavkaziya*, Tiflis.

30. *Ekonomika – Statističeskiy Byulleten Azerbaydjana*, Baku.
31. *Emekçi Genç Gazetesi*, Bakü, 1921.
32. *Fırka İşçisi Gazetesi*, Bakü, 1934.
33. *Gazeta Kaspi*, 21 Nisan 1900, Sayı 87.
34. *Gazeta Kaspi*, Yıl 1903, Sayı 203, 232, 234, 251.
35. *Gazeta Kaspi*, Yıl 1904, Sayı 203, 205, 206, 211, 213, 214, 235.
36. *Gazeta Kaspi*, Yıl 1905, Sayı 18, 140, 142, 150, 157, 218, 221, 222, 226, 228.
37. *Gelecek Gazetesi*, Bakü, 1922.
38. *Genç Bolşevik Gazetesi*, Bakü, 1935.
39. *Genç Gazetesi*, Bakü, 1923.
40. *Genç İşçi Gazetesi*, Bakü.
41. *Genç Komünist Gazetesi*, Bakü, 1921.
42. *Genç Komünist Gazetesi*, Nuha, 1923.
43. *Halk Marifi Gazetesi*, Bakü, 1920.
44. *Hayat Gazetesi*, Sayı 4, 1905, Sayı 121, 1906.
45. *Hucum Gazetesi*, Bakü, 1930.
46. *İnkilab ve Medeniyet Gazetesi*, Bakü.
47. *İrşad Gazetesi*, 28 Mart 1907; 3 Temmuz 1908.
48. *İstiklal Gazetesi*, Sayı 23, 1932; Sayı 31, 1933.
49. *İzvestiya Narodnogo Komissariata Promışlennosti i Torgovli*, Baku, 1923.
50. *İzvestiya SK AKP (b)*, Baku.
51. *İzvestiya SK i BK AKP (b)*, Baku, 1920-1923, 1928.
52. *İzvestiya Vısşego Ekonomiçeskogo Soveta Azerbaydjana*, Baku, 1921, 1923.
53. *Jelesnodorojnik Azerbaydjana*.
54. *Jelonka*, Baku, 1924.
55. *Karabağ Ekincisi Gazetesi*, Bakü, 1923.
56. *Kaspiy Gazetesi*, 3 Mart 1917 (Aktaran: Azerbaycan Tarihi, V cilt, s. 221).
57. *Kırmızı Asker Gazetesi*, Bakü, 1920, 1941.
58. *Kırmızı Azerbaycan Gazetesi*, Bakü, 1920.
59. *Kırmızı Gence Gazetesi*, Gence, 1920.
60. *Kirovabadskiy Raboçiy*, Kirovabad, 1937.
61. *Kızıl Bakü Gazetesi*, Bakü, 1924.
62. *Kızıl Doğu Gazetesi*, Bakü, 1922.

63. *Kızıl Gence Gazetesi*, Gence, 1928.
64. *Kızıl Kalem Gazetesi*, Bakü, 1924.
65. *Kızıl Şafak Gazetesi*, Sayı 3, 12 Ocak 1929.
66. *Kızıl Yol Gazetesi*, Bakü, 1923.
67. *Kızıl Zafer Gazetesi*, Bakü, 1924.
68. *Kommunist*, Baku, 1920-1921.
69. *Komsomol Gazetesi*, Bakü, 1926.
70. *Krasnaya Molodyoj*, Baku, 1920.
71. *Krasnaya Zvezda*, Baku, 1920.
72. *Krasny Baku*, Baku, 1923, 1925.
73. *Krasny Kluç*, Baku, 1920.
74. *Kulturnoe Stroitelstvo SSSR*, Stat, sb., s. 159.
75. *Kuznitsa Rabfaka Gazetesi*, Baku, 1923.
76. *Kaspi Gazetesi*, 28 Kasım 1905.
77. Latin Grafikli Azerbaycan Alfabetesinin Berpası Hakta Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Yasası, Sayı 33, Bakü, 25 Aralık 1991.95. *Marif ve Medeniyet Gazetesi*, Bakü.
78. *Literaturniy Azerbaydjan*. Baku.
79. *Marif Yolu Gazetesi*, Bakü, 1925.
80. *Medeniyet Gazetesi*, Bakü, 1920.
81. *Metallist*, 1929, 1931, 1932.
82. *Molodoy Kommunist*, Baku, 1920.
83. *Molodoy Raboçiy*, Baku, 1920, 1923.
84. *Molodyoj Azerbaydjana*, Baku.
85. *Muallim Gazetesi*, Bakü.
86. *Muallime Yardım Gazetesi*, Bakü.
87. *Massovik*, Baku, 1929.
88. *Na Neftyanoy Stroyke*, Baku, 1931.
89. *Narodı Vostoka*, Baku, 1920.
90. *Narodnoe Khozyaystvo*, Balu, 1920.
91. *Narodnoe Prosveşenie*, Baku, 1920.
92. *Neft İşçileri Uğrunda Gazetesi*, Bakü, 1937.
93. *Neft Teknolojisi Uğrunda Gazetesi*, Bakü, 1933.
94. *Neft Temizleyen Gazetesi*, Bakü, 1929.

95. *Paboçie Dosugi*, Baku, 1924.
96. *Partrabotnik*, Baku, 1937.
97. *Profsoyuz*, Baku, 1924.
98. *Propagandist*, Baku, 1939.
99. *Pravda Gazetesi*, Moskova.
100. *Put Şkoli*, Baku, 1926.
101. *Raboçiy Neftyanik*, Baku, 1940.
102. *Rabselkor Azerbaydjana*, Baku, 1927.
103. *Raboçiy Zritel*, Baku, 1929.
104. *Savadlı Kızıl Asker*, Bakü, 1922.
105. *Sosialistiçeskoe Khozyaystvo Azerbaydjana*, Baku, 1931, 1934.
106. *Sosyalist Kanunculuğu*, Bakü, 1934.
107. *Sovetı Azerbaydjana*, Baku, 1935.
108. *Sovetskiy Kirovabad*, Kirovabad, 1940.
109. *Sovetskoe Stroitelstvo*, Baku, 1922.
110. *Soveyskiy Karabakh*, Stepanakert, 1923.
111. *Sputnik Kommunistı*, Baku, 1924.
112. ŞAFAK, N., "Erivan`da Azerbaycan Basını: 95 Yaşlı Bürhani-Hakikat Dergisi",
525. *Gazete*, 24 Ocak 2012.
113. *Temp*, Baku, 1931.
114. *Trud*, Baku, 1923, 1927.
115. *Udarnik*, Baku, 1931.
116. *Vedomosti Verkovnogo Soveta ASSR*, Baku, 1938.
117. *Vestnik Bakinskogo Soveta*, Baku, 1927.
118. Yaddaşın Berpası, Azerbaycan Cumhuriyeti MTN Organı *Seher Gazetesi`nin Özel*
sayısı, Sayı 1, 2000.
119. *Yeni Köy Gazetesi*, Bakü, 1925.
- 120 *Yeni Yol Gazetesi*, 7 Ocak 1926.
121. *Za Neftyanuyu Texniku*, Baku, 1933, 1936.
122. *Za Pomışlennie Kadrı*, Baku, 1935.
123. *Azerbaydjanskaya Bednota*, Baku, Yıl 1920.
124. *Molodie Boytsı Vostoka*, Baku, 1921.
125. 525. *Gazete*, 24 Ocak 2012.

b. Dergiler

1. Azərbaycan Arşivi, Bakü.
2. *Azərbaycan Haberleri*, Bakü, 1921.
3. *Azərbaycan Yurt Bilgisi Dergisi*, Sayı 29, 1934.
4. *Azeri Türk Dergisi*, Sayı 1, 8, 1928.
5. Belyayeva L. N., Zinovyeva M. K., Nikiforov M. M., *Bibliografiya Periodičeskikh İzdaniy Possii 1901-1916*, GPB, 1958-1961, Sayı 9456.
6. *Molla Nasrettin Dergisi*, Sayı 11, 16 Mart 1908; Sayı 16, 1 May 1911.
7. *Perepis Baku*, 1913 g., Cilt 3, s.2.
8. Polyanskiy N., “Nalogovie Prestupleniya po UK ASSR”, “İzvestiya Pravovogo Fakulteta Azerbaydjanskogo Gosudarstvennogo Universiteta İmena V. İ. Lenina”, Cilt 3, Bakü, 1928. (N. Polyanski, *Azərbaycan SSC'nin Ceza Kanunu'nda Vergi Suçları, V. İ. Lenin Adına Azərbaycan Devlet Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesi'nin Haberleri*, Cilt 3, Bakü, 1928.)
9. RESULOĞLU, M. A., *Musavat Partisi'nin Kuruluşu*, **Musavat Bülteni**, Sayı 4, İstanbul, 1962.
10. RESULZADE, M. E., *Açık Söz*, Sayı 1-2, Ekim 1915.
11. RESULZADE, M. E., *İhtiyaçlarımız*, Sayı 6, 6 Ekim 1915.
12. *Tan Yıldızı Dergisi*, Tiflis, 1926.
13. *Yeni Mektep Dergisi*, Bakü, 1924.
14. *Yeni Kafkasya Dergisi*, Sayı 24, 1927.
15. *Yeni Kafkasya Dergisi*, Sayı 4, 9, 1926.
16. *Odlu Yurt Dergisi*, 1929; 1931, 1932, 1933
17. *Odlu Yurt Dergisi*, Sayı 11, 1930.

2. Tetkik Eserler

a. Kitaplar

1. ABDULSALİMZADE, G. Y., *Osuşestvlenie Leninskogo Plana Elektrifikasii Azerbaydjana*, Baku, 1968.
2. AGAZADE, F., KARAKAŞLI, K., “Oçerk po istorii razvitiya dvijeniya novogo alfabita i ego dostijeniya”, *İzdanie VSK NTA*, Kazan, 1928.
3. Ağayev, E., *Ferhad Ağazade'nin Pedagoji Görüşleri*, Maarif Yayınları, Bakü, 1987.
4. AĞAZADE, F., *Ne İçin Arap Harflari Türk Diline Yaramıyor?*, Bakü, 1922.

5. AĞAYEV, AHMEDOV, S., *İstiklal Yürüyüşü 1918*, Altun KitapYay., Bakü, 2009.
6. AHMEDOV, H., *Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Hükümeti'nin Milli Aydın Kadrolarının Hazırlanması Alanında Çalışmaları (1918-1920)*, Elm Yayınları, Bakü, 2010.
7. AHUNDOV, N., *Azerbaycan'da Süreli Yayınlar (1832-1920)*, Kaynak Taraması, Bakü, 1965.
8. AHUNDZADE, M. F., Eserleri, Cilt 3, Azerbaycan SSC İlimler Akademisi Yayını, Bakü, 1962.
9. AKBEROV, A., *Büyük Dostluk Bağları*, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1968.
10. ALTSTADT, L. A., *The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule*, Hoover Institution Press, Standford, 1992.
11. ARZUMANLI, V. vd., *1918 Katliamları*, "Öğretmen" Yayınları, Bakü, 1995.
12. AŞIRLI, A., *31 Mart Soykırımı: 1918-1920 Yıllarında Basında*, "Bilim ve Eğitim", Bakü, 2011.
13. Azerbaycan Alfabesinin Latinden Rus alfabesine Geçirilmesi Hakta" 11 Temmuz 1939 tarihli Azerbaycan SSC Yasası.
14. *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Edt: N. Ağamalıyeva, Elm Yayınları, Bakü, 1998.
15. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Parlamentosu (Belgeler), 4 Ciltte, Bakü, 1998.
16. Azerbaycan Komünist Partisi'nin Oçerkleri, Bakü, 1964.
17. Azerbaycan Kültür Derneği'nin Tüzüğü, Ankara, 1949.
18. Azerbaycan Merkezi İstatistik Kurumu'nun Bülteni, Bakü, 1921-1929.
19. Azerbaycan SSC Halk Marif Komiserliği'nin Bülteni, Bakü.
20. Azerbaycan Süreli Yayınları (1832-1920), Bibliografi (Kaynak Taraması), Bakü, 1987.
21. Azerbaycan Tarihi, Münih, 1947.
22. Azerbaycan Tarihi (XIX-XXI Yüzyılın Başları), Edt: A.E.Rzayev, Bakü Üniv. Yay., Bakü, 2010.
23. Azerbaycan Tarihi, Cilt V (1900-1920) , Edt: Mahmut İsmayılov, Elm Yayınları, Bakü, 2008.
24. BALAYEV, A., *Azerbaydjanskoe Natsionalnoe Dvijenie v 1917-1918 gg.*, Elm Yayınları, Bakü, 1998.
25. BAYKARA, H., *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1992.

26. DADAŞOV, Aydın, *Muhammed Hasan Hacinski*, Bakü Devlet Üniversitesi Yayını, Bakü, 2004.
27. Erivan Türklerinin Basın Abidesi “Lek-lek” Dergisi, Latinceye aktaran Ziyeddin Muharremov, Bakü, 1993.
28. FEYZULLAYEVA, A. H., *Marif Carçıları*, Bakü, 1988.
29. GULİYEVA. K., *Cumhuriyet Döneminde Azerbaycan Basını (1918-1920)*, Elm Yayınları, Bakü, 2011.
30. HACIZADE, E. M., ABDULLAYEV, Z. S., *Petrol Sektörünün İktisadi Yapısının Modernizasyonu*, Elm Yayınları, Bakü, 2003.
31. Hasan Bey Zerdabi 170, Bibliografik Gösterge, Gence Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, Gence, 2012.
32. HÜSEYNOV, Şirmemmed, *Milli Hak ve Adalet Arayışında*, Adiloğlu, Bakü, 2004.
33. İBRAHİMOV, N., *Azerbaycan Petrolü Dünya Siyasetinde*, “Azerbaycan” Yay., Bakü, 1997.
34. İSAHANLI, İ., *Azerbaycan`da Latin Alfabesine Geçiş ve Ferhad Ağazade*, Hazar Üniversitesi Yayını, 2011.
35. LARİN, Y., *Raboçie Neftyanovo Dela*, Moskova, 1909.
36. MEMMEDGULUZADE, C., *Eserleri*, Cilt 6, Bakü, 1985.
37. MEMMEDOV, H., *Azerbaycan Milli Hareketi*, Sabah Yayınları, Bakü, 1996.
38. MEMMEDOV, İ., *Erivan Defteri*, Adiloğlu Yayınları, Bakü, 2002.
39. Milli Azerbaycan Musavat Halk Fırkası`nın Yeni Program Esasnamesi, Varşova, 1936.
40. Musavat Partisi`nin Sorgu Kitapçığı, Bakü, 1994.
41. NASİROV, T., *Borba za Vlast v Azerbaydjane (1917-1920)*, Elm Yayınları, Bakü, 1993.
42. NURİ, S., *Uyanan Esirler*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2002.
43. ORUÇLU, M., *Azerbaycan`da ve Mühacirette Musavat Partisi`nin Faaliyeti*, Azərneşr Yayınları, Bakü, 2001.
44. RESULZADE, M. E., *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Bakü, 1990.
45. SEYİDZADE, D., *Azerbaycan XX. Yüzyılın Başlarında: Bağımsızlığa Götüren Yollar*, Bakü, 1998.
46. *Programnie Dokumentı Musulmanskix Politiceskix Partiy 1917-1920 g.*, Oxford Press, London, 1985.

47. RAŞİN, A. G., Naselenie Rossii za 100 let (1811-1913 gg.), Moskva, 1956.
48. SÜLEYMANOV, M., *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Herbi Yayınevi, Bakü, 1999.
49. SWIETOCHOWSKI, T., Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı: 1905-1920, Çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988.
50. VELİBEYOV, R., *Geçmişten Sayfalar*, “Hayastan” Yayınları, Erivan, 1969.
51. Ves Azerbaydjan, Adresnaya i Spravoçnaya Kniga na 1924 g., Baku, 1924.
52. YAKUBLU, N., *Azerbaycan Milli İstiklal Mücadelesi ve Muhammed Emin Resulzade*, Bakü, 2001.
53. YAKUBLU, N., *Musavat Partisi'nin Tarihi*, Ay-Yıldız Yayınları, Bakü, 1997.
54. AKHUNDOV, B.Y., Monopolitiçeskiy Kapital v Dorevolyusionnoy Bakinskoy Neftyanoy Promışlennosti, Moskova, 1959.
55. Azerbaydjanskoy Respubliki na 1920 goda, Baku, 1920.
56. BAGIROVA İ. S., *Politiçeskie Partii i Organizasii Azerbaydjana v Naçale XX. veka*, Elm, Bakü, 1997.
57. Bolşeviki v borbe na pobedu sosialistiçeskoe revolyusii v Azerbaydjane, Dokumentı i materialı 1917-1918, Baku, 1957.
58. Borba na Pobedu Sovetskoe Vlasti v Azerbaydjanskoy 1918-1920 g., Dokumentı i Materialı, Baku, 1967.
59. Çislennost, Sostav, Estestvennoe i Mekaniçeskoe Dvijenie na Seleniya Azerbaydjan SSR, Baku, 1967.
60. Dokumentı i Materialı po Vişie Politike Zagafgazi i Arunii, Tiflis, 1919.
61. DUBROVSKIY, S. M., Selskoe Kozyaystbo i Krestyanstvo Rosii v Period İmperializma, Moskova, 1975.
62. İSMAYILOV, M., *Kapitalizm v Selskom Khozyaystve Azerbaydjana na İskode XIX – Naçale XX vv.*, Baku, 1964. 28. İstoriya Mejdunarodny Otnoşenie i Vişie Politiki SSSR. Cilt 1, İ. 1986.
63. Komunistiçeskaya Partiya Azerbaydjana v Rezolyutsiyakh i Reşeniyakh, Syezdov, Konferensiy i Plenumov SK”, Cilt 1 (1920-1937), Azərneşr, Baku, 1986.
64. Mejdunarodny Otnoşeniya na Dolnoy Vostoke. Moskva, 1973.

b. Ansiklopediler

1. Azərbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, Cilt 1, Lider Yay., Bakü, 2005.
2. Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya, Edt: B. A. Vernadskogo, Cilt 43, “BSE”, Moskova, 1956. (Büyük Sovyet Ansiklopedisi, Edt: B. A. Vernadski, Cilt 43, “BSE” Yayınları, Moskova, 1956, s.325)

c. Arşiv Belgeleri

1. ARDA, fon 894, sıyahı 10, iş 176, varak 1-2
2. Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti fonu, Azərbaycan Cumhuriyeti Milli Arşiv İdaresi Azərbaycan Devlet Arşivi, Fon 51.
3. Azərbaycan Merkez Yürütme Komitesi Nezdinde Yeni Alfabe Komisyonu`nun Çalışmaları Hakta Azərbaycan Cumhuriyeti Milli Arşiv İdaresi, Azərbaycan Devlet Arşivi, Fon 103.
4. Ferhad Ağazade`nin Fonu, Azərbaycan Cumhuriyeti Milli Arşiv İdaresi, Azərbaycan Devlet Edebiyat ve Sanat Arşivi, Fon 515.

EKLER

Ek 1: Orjinallik Raporu

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Güner
Öğrenci Numarası	HÜSEYNOVA
Enstitü Anabilim Dalı	Tarih
Programı	Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Yrd. Doç. Yavuz HAYKIR
Tez Başlığı (Türkçe)	1918 – 1940 YILLARINDA AZERBAIJAN BASINI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 120 sayfalık kısmına ilişkin, 24.03.2016 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 4' tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin doktora tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.

Yrd. Doç. Yavuz HAYKIR
Danışmanın Adı-Soyadı
(İmzası)

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES
Anabilim Dalı Başkanı
(İmzası)

F.Ü.LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ÖĞRETİM YÖNETMELİĞİ

Madde 41- Lisansüstü tezleri ile birlikte teslim edilmesi gereken belgeler şunlardır:

- a) Lisansüstü tezler, savunma öncesinde **intihal program raporu** ve ilgili makale şartım¹ sağladığına dair belgeleri ile birlikte enstitüye teslim edilir.
- b) İntihal raporu ile ilgili olarak etik kurallar dâhilindeki benzerlik oranları ilgili Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. (Enstitü Yönetim Kurulu tarafından tezin, intihal kapsamı dışında değerlendirilmesi için TURNITIN'den alınan raporda "benzerlik oranı"nın, "alıntılar hariç" en fazla %10, "alıntılar dâhil" % 30'u geçmemesi şeklinde kabul edilmiştir).

¹ Makale şartı doktora öğrencilerini kapsamaktadır.

Ek 2: Azərbaycan Gazetesi Kiril Alfabeti ile yayınlandığı yıllarda

Ek 3: Arap Alfabeti ile basılan Azərbaycan gazetesi

Ek 4: Kızıl Şafak gazetesi

Ek 5: Zengi gazetesi

Ek 6: Mühacir basınının en önemli örneği – İstiklal Gazetesi

АЗЕРБАЙДЖ. АЛФАВИТ НА ОСНОВЕ РУС. ГРАФИКИ		СУЩЕСТВУЮЩИЙ ЛАТИНИЗИРОВАН. АЗЕРБ. АЛФАВИТ.		ПРИМЕРЫ	
1	А а	А а	а	Азербайчан	Алиас. Ата.
2	Б б	Б б	в	Баны Сабәб.	Бәсти. Кимаб.
3	В в	В в	q	Вагиф Довләт.	Вам. Ов.
4	Г г	Г г	g	Гулам Дараг.	Гудрат. Отал.
5	Г г	Г г	h	Куплу. Дүлкәр.	Күзәр. Мүфәтис.
6	Д д	Д д	o	Һәмид Дөзкан.	Һидайәт. Әһали.
7	Д д	Д д	o	Баг. Агач.	Дав. Бурда.
8	Е е	Е е	e	Дадаш. Ад.	Давуд. Идәр.
9	Е е	Е е	e	Ереван Телефон	Есентурли. Ышмин.
10	Ж ж	Ж ж	z	Әһмәд Дәр.	Дирор. Плов.
11	Ж ж	Ж ж	z	Журнал. Инженер	Джор. Абашур.
12	З з	З з	l	Зейнал. Сөз.	Залим. Әзил.
13	И и	И и	l	Ибад Биби.	Идәт. Чай.
14	И и	И и	l	Иһня. Ийид.	Иһәт. Чай.
15	К к	К к	l	Кәрим Чәрәк.	Кара. Кичо.
16	К к	К к	l	Лейла. Бал.	Ләтир. Тел.
17	Л л	Л л	l	Мүнәввәр. Кәләм.	Мина. Аган.
18	Л л	Л л	l	Мәркиз. Ун.	Надир. Ата.
19	М м	М м	l	Оттай. Алов.	Осан. Оба.
20	М м	М м	l	Өлкә. Көк.	Ошур. Кәләм.
21	Н н	Н н	l	Паша. Палаг.	Порис. Сан.
22	Н н	Н н	l	Рза. Дәмир.	Рәфиг. Дәртәр.
23	О о	О о	l	Сона. Боостан.	Самил. Дәрс.
24	О о	О о	l	Талыб. Мәктәб.	Шуру. От.
25	П п	П п	l	Умуд. Улдүз.	Шар. Мун.
26	П п	П п	l	Узәйир. Уту.	Чи. Корн.
27	Р р	Р р	l	Фәрһад. Саф	Фаридо. Бөрәтәр.
28	Р р	Р р	l	Хәлил. Яхшы.	Талир. Арх.
29	С с	С с	l	Цеткин. Цех.	Реванш. Чирк.
30	С с	С с	l	Чиммаз. Ачар.	Чанов. Сан.
31	Т т	Т т	l	Чәмил. Бачы.	Чәйран. Сан.
32	Т т	Т т	l	Шамил. Ахшәм.	Шориф. Турмуш.
33	У у	У у	l	Дары. Гашыг.	Турмуш. Намыш.
34	У у	У у	l	Энгелс. Экспедиция.	Дар. Энонаш.
35	Ф ф	Ф ф	l	Юнус. Оюн.	Юсиф. Бур.
36	Ф ф	Ф ф	l	Явар. Октябр.	Ашар. Ардн.
37	Х х	Х х	l	Мәһмәд. Мәһмәд.	Мәһмәд. Сур'от.

Ek 7: Rus alfabesi esasında oluşturulmuş yeni Azerbaycan alfabesi. Kaynak: Literaturniy Azerbaydjan, Baku, 1940.

Ek 8: “Ekinci” gazetesinin kurucusu Hasan bey Zerdabi (ortada), İsmail bey Gaspıralı (solda) ve Alimardan bey Topçubaşov. Kaynak: Aydın Dadaşov, Muhammed Hasan Hacinski, Bakü Devlet Üniversitesi Yayını, Bakü, 2004, s. 140.

ÖZGEÇMİŞ

Ben Hüseynova Günel Fariz kızı 1991 yılında Bakü şəhərində doğdum. 1997 yılında Gence şəhərində ilkököl təhsilə başladı. 2008 yılında bu okulda lise təhsilimi tamamlayıb, Gence Dövlət Universiteti'nin Tarih-Coğrafiya bölməsinə daxil oldum və 2013 yılında lisans təhsilimi uğurla bitirdim. 2014 yılında Fırat Universiteti'nin Sosial Bilimler İnstitutu'nda yüksək lisans təhsilini almaya hak kazandım.

2012 yılında Gence Dövlət Universiteti Azərbaycan Tarixi Bölməsi'ndə asistan olaraq çalışıram. Aynı zamanda Daşkəsən ilçesinde coğrafiya öğretmeni olarak görev yapıyorum.

